DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh24746>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 11.07.2019
Yayın Tarihi: 31.12.2019

Article Type: Research article
Submitted: 11.07.2019
Publishing date: 31.12.2019

Atıf Bilgisi / Reference Information

Karacan, O. (2019). Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri Hakkında Bir Mütalaa, *Journal of History School*, 43, 1413-1447.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İRAN MEŞRUTİYETİ ÜZERİNDEKİ TESİRİ HAKKINDA BİR MÜTALAA

Osman KARACAN¹

Öz

Osmanlı yenileşmesi üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerinde daha çok edilgen ve etkilenen bir pozisyonda olduğu şeklinde değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Fakat durum tam olarak böyle değildir. Batı'nın "hasta adam" tanımlamasına rağmen Osmanlı, büyük bir dinamizm ile tarihe yön vermeye çalışmıştır. Gelişmiş ve ilerlemiş Batı'nın değerlerini transfer eden Osmanlı, bu değerleri kendi değerleriyle mezc ederek yeni bir forma büründürmüştür. Tarih karşısında daima özne kimliğini koruyan Osmanlı, değişip dönüşürken aynı zamanda çeperindeki devletleri, toplumları ve kültürleri de etkilemiş ve dönüştürmüştür. Osmanlı Devleti'nin değişiminde etkili olduğu devletlerden biri de komşusu İran'dı. Osmanlı ile paralel bir modernleşme sürecinden geçen İran'ın modernleşmesinde büyük bir etkiye sahip olan Osmanlı Devleti, İran Meşrutiyeti üzerinde de yadsınamaz bir tesire sahipti. XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin modernleşme tecrübesinden yararlanan İran'ın gerçekleştirdiği tüm ıslahat teşebbüslerinde bu etkiyi belli oranda görmek mümkündür. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'ya gelen ve Osmanlı'daki yenileşme çalışmalarından etkilenen İranlı devlet adamları ve siyasetçiler Osmanlı'nın yenileşme tecrübesinin örnek alınmasını savunmuşlardır. Yenileşme taraftarı İranlı devlet adamı ve yöneticilerinin yanı sıra İstanbul başta olmak üzere Osmanlı şehirlerinde yaşayan çok sayıda İranlı aydın, ulema, tüccar ve işçi de İran için yegâne kurtuluşun modernleşmek olduğunu tecrübe etmiş ve Osmanlı tecrübesini İran'a nakletmeye çalışmışlardır. Çok sayıda Farsça gazetenin, kitabın, risalenin, şiirin, makalelerin yayınlandığı ve İranlıların yaşadığı her yere ulaştırıldığı İstanbul, adeta İran modernleşme taraftarlarının kalbi konumundaydı. XIX. yüzyıl boyunca idari, askerî,

¹ Dr., karacanosman44@gmail.com, [Orcid: 0000-0001-8250-1981](https://orcid.org/0000-0001-8250-1981)

siyasi ve içtimai alanda İran'ı etkileyen Osmanlı, İran meşrutiyeti konusunda da oldukça önemli bir etkiye sahipti. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi, kanun hükümeti, meclis gibi pek çok kavram da bu süreçte Osmanlı'dan ödünç alınmış ve tartışılmıştır. İran Meşrutiyeti'nin fikrî oluşumu sürecinde etkili olan Osmanlı, meşrutiyetin ilanında ve daha sonra yaşanan iç savaşta da etkili olmuştur. Meşrutiyetin ilanından önce İranlı aydınların toplandığı bir merkez hüviyetinde olan İstanbul, Meclis-i Mebusan'ın bombalanmasından sonra yaşanan iç savaşta, İranlı entelektüellerin karargâhı hâline gelmiştir. Ayrıca İstanbul'da faaliyet yürüten ve zaman zaman Osmanlı yöneticilerinden de destek gören Encümen-i Saadet'in İran Meşrutiyeti'ni yeniden elde edilmesi hususunda ortaya koyduğu çaba dikkate değerdir. Bu çerçevede Encümen-i Saadet'in Osmanlı elitleriyle kurduğu ilişki ve encümen bünyesindeki İranlı aydınların İstanbul'daki siyasi ve fikrî mücadelesi önemli dinamiklerdir. Diğer taraftan meşrutiyetin korunması konusunda Tahran'da görev yapan Osmanlı Devleti'nin diplomatları Şemseddin Bey ve Cemil Said Bey yoğun çaba sarf ederken, iç savaşta Osmanlı ordusu da meşrutiyetçilere destek sunmuştur. Çalışmamızda Yeni Osmanlılar'dan Jön Türklere ve Osmanlı Devleti'nin Tahran'da görev yapan diplomatlarına kadar bir bütün olarak Osmanlı Devleti'nin, İran Meşrutiyeti'nin oluşum sürecine katkısı ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul, İran, Meşrutiyet, İran Meşrutiyeti.

A Study about the influence of the Ottoman Empire on the Iranian Constitutional Monarchy

Abstract

When the studies on the Ottoman reforms are examined, it is seen that it is evaluated like the Ottoman Empire is in a more passive and affected position in its relations with the West. But this is not exactly the case. Despite the West's definition of "sick man", Ottoman Empire tried to shape the history with great dynamism. Transferring the values of the developed and advanced Western countries, the Ottomans fused these values with their own values and created a new form. The Ottomans, who have always maintained their identity in the face of history, have changed, transformed and affected the states, societies and cultures around it. One of the states in which the Ottoman Empire was influential in its change was its neighbor; Iran. The Ottoman Empire, which had a great influence on the modernization of Iran, which underwent a modernization process with the same time as the Ottoman Empire, had an undeniable influence on the Iranian constitutionalism. Benefiting the modernization experience of the Ottoman Empire during the 19th century, it is possible to see this effect to a some extent in all reform attempts carried out by Iran. Especially the Iranian statesmen and politicians who came to the Ottomans from the second half of the 19th century and were influenced by the innovational works in the Ottoman Empire supported the adoption of the Ottoman's experience in innovation. In addition to the Iranian statesmen and politicians in favor of innovation, many Iranian intellectuals, scholars, traders and laborer who lived in the

Ottoman cities, especially in Istanbul, experienced that the only salvation for Iran was to modernize and tried to transfer the Ottoman ways to Iran. Istanbul, where many Parsi newspapers, books, treatises, poems, articles were published and reached to the place where the Iranians lived, was the heart of Iranian modernization supporters. During the 19th century, the Ottoman Empire, which had influenced Iran in administrative, military, political and social fields, had a important impact on Iranian constitutional monarchy. In this process many concepts such as constitutional monarchy, kanun-i esasi, government of law, and parliament were borrowed from the Ottoman Empire and were discussed. The Ottoman Empire, which was influential in the formation process of the Iranian constitutionalism idea, was also effective in the declaration of the constitutional monarchy and later in the civil war. Istanbul, which was like a center where the Iranian intellectuals gathered before the declaration of the constitutional monarchy, became the headquarters of the Iranian intellectuals in the civil war following the bombing of the Meclis-i Mebusan(parliament). Additionally, Encümen-i Saadet's, which operated in Istanbul and occasionally supported by the Ottoman rulers, efforts to regain the Iranian constitutional monarchy was remarkable. In this context, the relationship that Encümen-i Saadet established with the Ottoman elites and the political and ideological struggles of the Iranian intellectuals are important dynamics. On the other hand, while the Ottoman state diplomats Şemseddin Bey and Cemil Said Bey made intensive efforts to protect the constitutionalism, the Ottoman army provided support to the constitutionalists in the civil war. In our study, the contribution of the Ottoman Empire as a whole to the formation process of the Iranian constitutionalism is tried to be put forth from the new Ottomans to the Young Turks and the diplomats of the Ottoman State in Tehran.

Keywords: Ottoman State, Istanbul, Iran, Iranian Constitutional Monarchy, Constitutional Monarchy.

GİRİŞ

Avrupa ile yoğun askerî siyasi ve içtimai münasebetlere sahip olan Osmanlı Devleti, Avrupa'da Rönesans ve Reform ile başlayan, Fransız İhtilali ve Sanayi inkılabı ile devam eden değişimin sonuçlarını çok daha yakından hissetmiştir. Avrupa'da yaşanan gelişmeler karşısında ağır yenilgiler alan ve gerileyen Osmanlı, bu durumun üstesinden gelmek amacıyla askerî alan başta olmak üzere siyasi, içtimai, idari, mali alanda önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirmiş olduğu ıslahat ve yeniliklerde bir dış dinamik olarak Batı önemli bir rol oynamıştır. Ancak Osmanlı modernleşmesinde Batı'nın baskın etkisinden söz edilse de Osmanlı modernleşmesi salt edilgen ve tüketici bir süreç olarak değerlendirilemez. XIX. yüzyılda Batı siyasetinde “hasta adam” (Creasy, 1961:xi) olarak nitelendirilmesine rağmen Osmanlı Devleti, gerçekleştirdiği köklü reformlarla

dinamik yapısını muhafaza etmeye çalışmıştır. Gerçekleştirdiği reformlarla yenileşmeye ve gençleşmeye çalışan Osmanlı, aynı zamanda etrafındaki coğrafyayı da çok yönlü olarak etkilemiş ve şekillendirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle XIX. yüzyılda siyasi ve fikrî olarak etkilediği önemli devletlerden biri İran'dı. Osmanlı ile İran arasındaki ilişkiler yüzyıllara yayılan bir rekabete sahipti. Şah İsmail'in İran tahtına oturması ile Anadolu Türkmen toplumunu kendi siyasi emelleri doğrultusunda kullanma hususunda yürüttüğü siyasi, mezhepsel politika ve buna karşılık Osmanlı Devleti'nin İran'ı da gaza kapsamına (Ocak, 2013:114) alması ile iki devlet arasında rekabet kızışmış ve Osmanlı ile İran sahada karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı ile İran arasında Şah İsmail ile başlayan politik, etnik ve mezhepsel rekabet önemli siyasi ve askerî mücadelelere konu olurken bu durum XIX. yüzyıldan itibaren farklılaşmaya başlamıştır. Özellikle iki devletin Batı sömürgeciliği ile karşı karşıya kalması ile aralarındaki sorunlar ikinci plana itilmiştir. Bu süreçte Osmanlı ile İran arasında diplomatik ilişkiler gelişmiş ve iki devlet zaman zaman birbirlerine yakınlaşmıştır.² Aralarındaki siyasi rekabet devam etse de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diplomatların politik ve entelektüel çabaları, aydınların fikrî mücadeleleri, modern örgütlerin amaçlarının ortaklaşması iki devlet arasındaki münasebetleri etkilemiş ve iki devleti sosyopolitik ve sosyokültürel yönden yakınlaştırmıştır. Modernleşme hususunda İran'a nazaran çok daha uzun bir geçmişe ve ciddi bir birikime sahip olan Osmanlı Devleti, İranlı diplomat, siyaset adamı, tüccar ve aydınların dikkatini celp etmiştir. Değişim yanlısı İranlılar, Osmanlı'nın modernleşme tecrübesinden ciddi anlamda yararlanmışlardır.

İran modernleşmesi üzerinde etkili olan Osmanlı Devleti, çalışmamızın da konusu olan İran meşrutiyeti üzerinde de önemli bir etkiye sahipti. İran'dan otuz yıl kadar daha erken bir dönemde meşrutiyet yönetimini tecrübe eden Osmanlı, İran meşrutiyet hareketi üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Kimi

² Osmanlı-İran ilişkilerine dair geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Ateş, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, S. 3, 2008, ss.65-81.; Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2009.; Melike Sarıkcıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara 2013.; Coşkun Tüfekçi, *Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1896)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2012.; Filiz Güney, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2005.; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.;

araştırmacılar tarafından İran Meşrutiyeti (1906)'nin ve Rus Devrimi (1905)'nin Osmanlı'daki meşrutiyetçi eylemleri etkilediği (Kars, 1997: 23; Kansu, 1995:3) tezi ileri sürülse de bu etki bölgesel düzeyde ve psikolojiktir. Bu husustaki asıl etkili olan devlet, meşrutiyet konusunda bölgede ilk adımı atan Osmanlı Devleti'ydi.

Kabul etmek gerekiyor ki İran meşrutiyeti üzerinde etkili olan sadece Osmanlı Devleti değildi. Osmanlı'nın yanı sıra Rusya, İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa devletleri; kısmen İranlı entelektüellerin faaliyet gösterdiği Mısır, Hindistan gibi ülkeler de etkili olmuştur. Ancak çalışmanın sınırlarından dolayı burada sadece Osmanlı Devleti'nin İran meşrutiyeti üzerindeki etkisi konu edilecektir. Türkiye'de İran üzerine bugüne kadar çok sayıda çalışma yapılmasına rağmen Osmanlı-İran karşılaştırmalı çalışmalar ve Osmanlı'nın dinamik bir güç olarak yakın coğrafyası üzerindeki etkisini ortaya çıkarmaya yönelik çok az çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin İran meşrutiyeti üzerindeki tesiri ortaya konulmaya çalışılarak nispeten de olsa Osmanlı Devleti'nin gizli kalmış ve görülmeyen potansiyelinin ortaya çıkarılmasına katkı sunmayı hedeflemektedir. Çalışma, Osmanlı arşiv belgelerine, dönemin gazete ve mecmualarına, İran ve Türkiye'deki araştırma eserlerine dayalı olarak yürütülmektedir.

Çalışmada, Osmanlı Devleti'nin İran meşrutiyeti üzerindeki etkisi iç ve dış dinamikler olmak üzere iki aşamada ele almaktadır. İç dinamikler kapsamında, muhtelif nedenlerle Osmanlı'ya gelen İranlı devlet adamları, aydınlar ve tüccarların İstanbul'daki faaliyetleri, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı'daki siyasi ve fikir mahfilleriyle etkileşimleri ve İstanbul merkezli siyasi çalışmalarını konu edinmektedir. Zira Osmanlı'nın modernleşme tecrübesinden pek çok İranlı devlet adamı, siyasetçi, aydın ve tüccar yararlanmıştı. İran Meşrutiyeti'nden çok önce İranlı devlet adamları Osmanlı Devleti'nin ıslahat sürecini yakından takip etmiş ve meşruti yönetimin olumlu yanlarına müdrik olmuşlardı. Osmanlı Devleti'nin yenileşme faaliyetlerinin toplumsal düzeyde yarattığı etkiyi yakından müşahade eden çok sayıda devlet adamı, aydın, tüccar, işçi ve ulema Osmanlı vilayetlerine gelerek yaşanan değişim ve dönüşümü yerinde gözlemleme imkânı bulmuş ve benzer ıslahatların İran'da da uygulanmasını savunmuşlardı (Kılıç, 2006; 19 vd.). Abbas Mirza (1799-1833), Mîrzâ Sâlih Şîrâzî, Mîrzâ Ca'fer Hân Muşîru'd-Devle, Mirza Taki Han Emir-i Kebir (1807-1852), Mirza Hüseyin Han Sipahsalar (1828-1881), Mirza Yusuf Han Müsteşaru'd-devle (ö. 1895), Şehzade Mirza Melik Ara, Habire'l-mülk, Said Salmasî, Feth Ali Ahundzâde (1812-1875), Zeynel Abidin Merâgâî (1839- 1910), Abdürrahim Talibov (1834-1911), Mirza Malkom Han (1833- 1908), Cemaleddin Afganî (1838-1897), Mirza Ağa Han Kirmanî, Şeyh

Ahmed Ruhî, Mirza Ali Mehmed Kaşanî, Seyid Hasan Takizâde gibi İranlılar özellikle İstanbul'daki entelektüel ortam ile etkileşime giren isimler arasındadır. Osmanlı'nın iç etkisi kapsamında bu isimlerin İstanbul'daki siyasi ve entelektüel faaliyetleri ele alınmaktadır.

Dış dinamikler kapsamında ise Osmanlı Devleti'nin İran sınırları içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetler ele alınmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi Şemseddin Bey ve sefarette görevli Ataşemiliter Cemil Said Bey'in İran Meşrutiyeti'ni koruma hususunda ortaya koydukları siyasi ve fikrî çabalar bu bölümde değerlendirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Etkisi

Batı ile İran arasında tampon bir bölgede yer alan ve modernleşme çabası içerisinde olan Müslüman kimlikli Osmanlı Devleti, İranlı siyasetçi ve devlet adamlarının dikkatini çekmiştir. Osmanlı'nın modernleşme tecrübesinden pek çok İranlı devlet adamı, siyasetçi, aydın ve tüccar yararlanmak isterken Osmanlı'nın yenileşme tecrübesinden yararlanmak gerektiğini savunan ilk grup İran'ın yenilikçi devlet adamlarıydı. XIX. yüzyılda elçiliklerde yetenekli devlet adamlarını görevlendiren İran, Osmanlı ile önemli ticari ve diplomatik ilişkiler kurmuştur. İki devlet arasında ilişkilerin artmasıyla İran, Osmanlı topraklarında Erzurum, Trabzon, Adana, Selanik, İzmir, Bağdat, Basra, Şam ve Bursa gibi önemli vilayetlerde konsolosluklar açmış³ ve buna paralel olarak başta İstanbul ve Erzurum olmak üzere, Osmanlı Devleti'nde ikamet eden İranlıların sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır.⁴ İstanbul'daki İranlılar, 1875'te⁵ kendi gazetelerini ve 1883 yılında ise kendi okullarını açmışlardır (Metin, 2006:116). Bu yıllarda Osmanlı'da görev yapan ve Osmanlı yenileşme faaliyetlerinden etkilenen İranlı

³ Osmanlı İran diplomatik ilişkileri hakkında yapılan bir başka araştırmaya göre 2 baş şehbenderlik, 4 şehbenderlik ve 13 şehbender vekilliği olmak üzere büyükelçilik ile birlikte toplamda 20 temsilciliğinin bulunduğu kaydedilmiştir (Çavdar-Mamak, 2017:54)

⁴ Dönemin İran konsolosluğundan alınan bilgilere göre XIX. yüzyılın sonunda İran uyrukluların sayısı on altı bin civarındadır. Bunların yüzde seksenini Tebriz, Hoy, Salmas, Şebuster ve Mamagan gibi Azerbaycanlılardan oluştuğunu ve Azerbaycanlılardan sonra ise oran olarak İsfahanlılar, Tahranlılar, Kazvinliler, Horasanlılar ve Kaşanilerin gelmekte olduğunu ifade etmiştir. Han Melik-i Sâsânî'nin İstanbul Büyükelçilik Kaleminden elde ettiği listede 1887 yılında Hacı Şeyh Muhsin Han Muinü'l-mülk'ün büyükelçiliği zamanında pasaport almış olan Anadolu'daki İranlıların sayısı yaklaşık on bin sekiz yüz olduğu bilgisini vermiştir. Fakat İstanbul'da yaşayan İranlıların sayısında belirgin bir düşüşün olduğunu ifade etmiştir (Kurtuluş, 2016:65 vd.).

⁵ Metin, Ahter gazetesine dayanarak 1875 tarihini zikrederken, Ahter için çoğu araştırmacı 1876 tarihini vermektedir. Ayrıca Osmanlı'da İranlılar tarafından yayınlanan en eski gazete de Ahter değil Türkistan'dır ve o da 1864 tarihinde yayınlanmıştır.

devlet adamları, İran'a dönüşlerinde önemli makamlara atanmışlardır. Osmanlı'nın başkentinde görev yapan Mirza Seyyid Cafer Han (1836-1856), Mirza Taki Han Emir-i Kebir (1844-1847), Mirza Hüseyin Han Sipahsalar (1858-1869) ve Muhsin Han Muinü'l-mülk (1872-1890) gibi isimler İran'da önemli makamlara getirilen isimlerdendir (Kılıç, 2006; Metin, 2006:122).

Osmanlı Devleti'nden ıslahat fikrini alan ve benzer ıslahatların İran'da yapılmasını savunan ilk kişi Gülhane Hattı Hümayûnu'nun okunmasından kısa bir süre sonra diplomatik müzakereler için bir heyetin başkanı olarak Osmanlı'ya gelen ve dört yıl kadar Osmanlı'da ikamet eden Mirza Taki Han Emir-i Kebir'dir. Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) ve devrin siyasi elitleriyle tanışarak devrin fikir atmosferini teneffüs eden Emir-i Kebir, Tanzimat ruhunun etkisiyle, İran'da kanuna dayalı meşrutî bir yönetimin zaruretine inanan ve bunu dile getiren ilk kişi olmuştur (Metin, 2006:110 vd.) Osmanlı yenileşme faaliyetleri ile yakından ilgilenen Emir-i Kebir, Osmanlı'daki ıslahatların İran'da da gerçekleştirilmesi için mücadele etmiş ve Darü'l-Fünun, matbaa, tercüme ve telif eserlerin basımı ve matbuat hayatının geliştirilmesi gibi pek çok hususta önemli adımlar atmıştır (Rençber, 1387:12).⁶

Osmanlı yenileşme sürecinden etkilenen ve İran yenileşme tarihine adını yazdıran önemli devlet adamlarından biri de Mirza Hüseyin Han Sipahsalar'dır. 1858'de İran temsilcisi olarak İstanbul'a gelen Sipahsalar, yaklaşık on iki yıl İstanbul'da İran'ın resmi temsilciliğini ve elçiliğini yapmıştır. Bu süreçte Osmanlı fikir ve ıslahatlarının tesirinde kalan Sipahsalar, İran'a döndüğünde Adalet Bakanlığı, Sadrazamlık gibi önemli görevlerde bulunmuş ve devletin modern bir yapıya kavuşturulması için adalet, kanun hükümeti, müsavat, terakki ve teceddüt gibi konuları gündemleştirmiştir. Gülhane Hattı Hümayûnu ve ıslahat Fermanı'ı üzerinden fazla bir zaman geçmeden İstanbul'a gelerek Yeni Osmanlılar ile dostluk kuran Sipahsalar, Tanzimat dönemi ıslahat çabalarına yakından şahitlik etmiş ve yapılan ıslahatları raporlayarak İran Hariciye Nezareti'ne göndermiştir (Kılıç, 2006:40 vd.; Reis Niya, 1324:49 vd.). Raporlarında Osmanlı ıslahat çabalarına dikkat çeken Sipahsalar, Kaçar hükümetini bu yolla ıslahat yapmaya teşvik etmek istemiştir. Raporlarında

⁶ Mirza Taki Han Emir-i Kebir, 1843-1847 yılları arasında İran-Osmanlı sınır görüşmelerinde bulunmak üzere diplomatik görevle Osmanlı'ya gelerek İstanbul ve Erzurum'da ikamet etmiştir. 1847 Erzurum Antlaşması'nın imzalanmasından kısa süre sonra İran'a dönmüş ve sadrazamlığa atanmıştır. Mirza Taki Han Emir-i Kebir'in dönemi ve gerçekleştirdiği ıslahatlar hakkında geniş bilgi için bkz. Bijan Cezani, İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911), Kaynak Yay. İstanbul 2014, s.50 vd.; Osman Karacan, 1906 İran Meşrutiyeti, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2013, s.85 vd.; Rahim Reis Niya, İran ve Osmani der Astaneyi Qarne Bistom, C.1, 1324, s.35 vd.

nasyonalizm, kanun hükümeti, Batı medeniyetinin maddi ve manevi gelişmişliği, Batı medeniyetinin alınmasının lüzumu ve içtimai hukuk mevzularında bilgi vererek modernleşme fikrinin kavramlarını devlet adamlarının gündemine sokmaya çalışan Sipahsalar, ilk defa kamuoyu, kamu menfaati, milli görüş gibi kavramları da raporlarında kullanmıştır (Rençber, 1387:13).

İstanbul’da olduğu yıllarda devlet yönetimi, kamu hukuku ve politika ile alakalı Avrupa dillerinden Türkçeye tercüme edilen pek çok eseri de temin edip Nasireddin Şah (1831-1896)’a gönderen Sipahsalar, hazırladığı raporlarda sürekli olarak Osmanlı’daki fikir özgürlüğünden söz etmiş, siyasi parti, basın özgürlüğü ve parlamento konularında düşünceler ortaya koymuştur. Ayrıca Osmanlı sultanlarının ufuk açıcı olan fermanlarının da okumasını tavsiye etmiştir. Sipahsalar, Osmanlı ıslahatlarını sürekli örnek vermesinden dolayı Osmanlı mukallidi olarak anılmıştır (Rençber, 1387:13 vd., Muradi, 1395:87). Doğrudan Osmanlı ıslahat sürecinden etkilenen Sipahsalar (Reis Niya, 1324:49 vd.) İran modernleşmesinde de tartışmasız bir etkiye sahip olmuştur. Sipahsalar döneminde İran’ın terakki, teceddüt, adalet, eşitlik ve kanunlara tabi hükümet fikirleri ile tanıştığı ifade edilirken döneminin ruhu ise “kanun hükümeti” olarak tavsif edilmiştir (Kılıç, 2006:44 vd.; Muradi, 1395: 86).

Osmanlı Devleti yenileşme politikasının etkisinde kalan bir diğer devlet adamı ise Mirza Yusuf Han Müsteşaru’d-devle (Ö. 1895)’dir. Muhtelif ülkelerde görev yapan Mirza Yusuf Han, Osmanlı ile İran arasındaki benzerliğe dikkat çekerek Osmanlı Devleti’nin yenileşme sürecinden ders çıkarılmasını savunmuştur. Teceddüt ve terakki yolunda adım atılmasının elzem olduğunu belirten Mirza Yusuf Han Müsteşaru’d-devle, Tanzimat dönemi ıslahatlarını yakından takip eden İranlılardandır (Rençber, 1387: 14 vd.; Kılıç, 2006:54 vd.; Muradi, 1395: 88). Mirza Yusuf Han kaleme aldığı *Yek Kelime* adlı eseri ile Fransa Anayasası’nın adeta tanıtarak kanun hükümetinin ve parlamenter sistemin gerekliliğini vurgulamıştır. Kanunlara dayalı hükümet sisteminin İslami esaslara uygun olduğunu savunmuş ve Osmanlı örneğinden yola çıkarak İran’ın parlamenter sisteme geçiş için mücadele etmesini, aksi durumda koşulların İran’ı buna zorlayacağını savunmuştur. İran’da olduğu yıllarda yönetimi rahatsız eden ıslahat düşüncesini savunan ve kimi yaptırımlara maruz kalan Mirza Yusuf Han, Osmanlı’da bulunan ıslahat yanlısı İranlılar ile temasını sürdürmüş ve Ahter’de yayınladığı makalelerle Batıdaki ilerlemeye dikkat çekerek ıslahat yapılmasını savunmuştur (Kılıç, 2006: 56 vd.).

Diğer yandan muhtelif görevlerle Osmanlı Devleti’nde kalmış ve bu süre içerisinde Osmanlı yenileşme sürecinden etkilenen ve yapılan ıslahatları İran’da

da uygulamak isteyen devlet adamlarının yanı sıra Osmanlı'ya kaçmak⁷ zorunda kalan Şehzade Mirza Melik Ara, İstanbul'daki İran konsolosu Habire'l-mülk gibi dikkat çekilmesi gereken başka isimler de vardır (Rençber, 1387: 15). Ayrıca Osmanlı'dan etkilenenler arasında bizzat Nasıreddin Şah da vardı. Avrupa'ya seyahat eden ve İstanbul'da da bir süre kalan Nasıreddin Şah, Avrupa'da tanık olduğu gelişmelerin yanı sıra İstanbul'daki havayı da teneffüs etmiştir. Avrupa'daki gelişmelerin kanunlardan kaynaklandığını tespitinde bulunan Şah, İran'ın Avrupa'nın gelişmişlik düzeyine ulaşması için bir hukuk devletine dönüştürülmesinin elzem olduğunu savunmuştur. Bundan dolayı Şah, Şehzade Melik Ara başkanlığında devlet adamlarından oluşan bir meclis tesis etmiş ve bu meclise Avrupa ülkelerine ait kanun ve anayasaların tercüme edilmesi için emir vermiştir.⁸ Nasıreddin Şah'ın, tercümesini emrettiği anayasalardan biri de Osmanlı Devleti'nin Kanun-ı Esasi'siydi (Melikzâde, 1383: 93; Khangahi, 2011: 53). Zira verilen emir doğrultusunda Osmanlı Kanun-ı Esasi'si iki gün içerisinde tercüme edilerek Meclis-i Derbar'a sunulmuş ve Kâmuran Mirza Naibu's-sultan ve Sadrazam Mirza Ali Aşgar Han'ın huzurunda okunmuştur (Melikzâde, 1383: 93)⁹. Fakat Osmanlı Devleti'nin kanunlarının tercüme edilmesi o gün kişisel nedenlerle reddedilmiştir. Ancak o gün reddedilmiş olursa da İran'da meşrutiyetin ilanından sonra yeniden tercüme edilmiştir. Meşrutiyetin ilanına müteakiben Emine's-sultan hükümet programını hazırlayıp Meclis-i Mebusan'da okumuş ve daha sonra yapılacak ıslahatlar konusunda hazırlık yapmak adına Avrupa kanunlarının tercümesini birkaç kişiye havale etmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde cari olan hukukun tümünü yani Düstûr'un da İran'da uygulanıp uygulanamayacağını görmek amacıyla Osmanlı Sefareti'nden alındığı ifade edilmiştir (C.S. (Cemil Said), 15 Haziran 1909/2 Haziran 1325:7).

⁷ Şah'ın taht ve taç mücadelesi içerisinde olduğu şüphesinden dolayı şimşeklerini üzerine çeken Mirza Melik Ara, bu nedenle uzun yıllar Bağdat ve İstanbul'da kalmak zorunda kalmıştır.

⁸ Şehzade Melik Ara başkanlığında kurulan beş kişilik komitenin diğer isimleri Mohammad Tahir Mirza, Abbas Han Mühendis, Mirza Ahmet Han, Mahmut Han-i Nasirü'l-mülk'tür (Khangahi, 2011:53).

⁹ Ancak Kanun-ı Esasi'nin 61. maddesinde geçen Meclis-i Ayan'ın üyelerinin en az 40 yaşında olması bilgisinin geçmesi üzerine Kamuran Mirza Naibu's-sultan ve Sadrazam Mirza Ali Aşgar Han yaşlarının küçük olmasından dolayı bu maddeden rahatsız olmuşlar ve Kanun-ı Esasi'nin geri kalanını da reddetmişlerdir. Anayasayı tercüme eden heyetin başkanı bu maddeden dolayı rahatsızlığın ortaya çıktığını görünce bu maddenin tercüme edilmesinde hata yaptığını ifade ederek aslında onun da Kanun-ı Esasi'den yana olduğunu ortaya koymuştur (Melikzâde, 1383:93).

Yukarıda görüldüğü üzere meşrutiyete giderken Osmanlı Devleti'nin ıslahat sürecinden etkilenen çok sayıda İranlı devlet adamı vardı. Fakat Osmanlı'dan sadece devlet adamları ve siyasetçiler etkilenmemişti. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarından pek çok İranlı tüccar, ulema, işçi ve aydın etkilenirken İstanbul ise adeta İranlılar için bir toplanma merkezi haline gelmiştir (Muradi 1395:88). Her kesim için ayrı bir anlama gelen İstanbul, aydınlar için hürriyet ortamı anlamına gelirken tüccarlar için ise ticaret merkeziydi. Fakat hangi amacı taşırsa taşırsın İstanbul'a gelen tüm İranlılar bir şekilde İstanbul'daki fikir ortamından etkilenmiş; teceddüt, terakki, kanun hükümeti, meşrutiyet ve demokrasinin ne olduğunu buradan öğrenmişlerdir. İstanbul'da modern düşünce ile tanışan İranlılar sayesinde Osmanlı ıslahat fikri ve düşüncesi İran'da etkili olmuştur (Rençber, 1387: 15).

Osmanlı Devleti'nin yenileşme girişimlerinden etkilenen önemli aydınlardan biri Mirza Malkom Han'dır. Özellikle Yeni Osmanlılar hareketinden etkilenen Batılılaşma yanlısı Mirza Malkom Han, pek çok İranlı aydını da etkilemiştir. Yapılan araştırmalarda meşrutiyetçi pek çok fikrin ilk kaynağı olarak gösterilen Malkom Han, ağırlıklı olarak Batı'dan etkilenirken uygulama aşamasında Osmanlı Devleti'ni model almayı savunmuştur. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'ndeki başta yeni alfabe tartışmaları olmak üzere yenilik faaliyetine de doğrudan katılan Malkom Han, modernleşme konusunda Osmanlı'dan çok sayıda kavramı transfer etmiştir (Malkom Han hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, 2006:63 vd.; Karacan, 2013:143 vd.). İstanbul'da bulunduğu yıllarda (1861-1871) Osmanlı basınının tesirinde kalan Malkom Han, özellikle Namık Kemal'in Hürriyet'inden oldukça etkilenmiştir. Malkom Han'ın Londra'da yayınlamış olduğu Kanun gazetesinde bu etkiyi görmek mümkündür. Ayrıca Malkom Han İstanbul'da İranlı aydınlar tarafından çıkarılan Ahter gazetesinde de makaleler yayınlarak destek olmaya çalıştığını anlaşılmaktadır (Kılıç, 2006:74 vd.).

İran Modernleşmesi ve meşrutiyeti hakkında üzerinde durulması gereken isimlerden birisi de Seyyid Hasan Takizâde (1878-1970)'dir. İran meşrutiyetinin liderlerinden olan Takizâde, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne ait, dönemin muhalif hareket ve söylemlerinin takipçilerindendi. Osmanlı'da yaşanan gelişmelerden ilham alan Takizâde, Osmanlı'daki tartışma ve söylemleri İran siyaset ve kültürüne taşıyan etkili bir aydıydı. Jön Türklerle temasta olan Takizâde, sahip olduğu ulusal bilinçle de diğer İranlı aydınlardan ayrılmaktaydı. Gençlik döneminde çok sayıda Osmanlıca eseri okuduğunu ifade eden Takizâde siyasal ve özgürlükçü pek çok fikri buradan edindiğini

vurgulamıştır. Dört arkadaşıyla¹⁰ birlikte Tebriz'de Terbiyet adlı bir kitabevi açarak başka dillerin yanı sıra İstanbul Türkçesi ile yazılmış çok sayıda eseri temin ederek okuyucuyla buluşturmuş ve kitabevini adeta meşrutiyetçi muhaliflerin merkezi hâline getirmiştir. Bu nedenle meşrutiyet karşıtı güçlerin hedefi hâline gelen Terbiyet Kitabevi, meclise saldırı emri verildiği dönemde bu kitabevi de yakılmıştır. Ayrıca 1903 yılında İstanbul'a gelmek zorunda kalan Takizâde burada Hablu'l-metin gazetesinin yazarlarından ve aynı zamanda İstanbul'daki İranlıların okul müdürü olan Hacî Rıza Kulî Horasanî ve ikinci yönetici olan Zeynel Abidin Merâgâî ile tanışmıştır. Takizâde'nin İstanbul'da bu isimlerle tanışması bile tek başına İstanbul'un İran modernleşmesindeki etkisini açıkça göstermektedir. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Tebriz vekili olan Takizâde meclisin bombalanması üzerine yeniden İstanbul'a göç etmiştir. İstanbul'a geldikten sonra Takizâde, muhacir İranlıların modern dünyadan haberdar olması amacıyla "Cemiyet-i Neşr-i Maarif" adında bir topluluk kurmuştur. Ayrıca İstanbul'da siyasi münasebetlerini de ilerleten Takizâde, İran'da, Demokrat Parti içerisinde beraber faaliyet yürüttüğü Mehmed Emin Resulzâde ile aynı evi paylaşmıştır (Kılıç, 2006:77 vd.).

İstanbul'a farklı tarihlerde gelerek Osmanlı aydınları ile temas kuran ittihat-ı İslam fikrinin öncülerinden Cemalettin Afganî de İran Meşrutiyeti'nde etkili olan isimlerdendi. İstanbul'da ikamet ettiği yıllarda İstanbul'a gelen İranlı aydınlarla siyasi ve fikrî münasebetlerde bulunan Afganî, İran'daki siyasi süreçleri yönlendirmeye çalışmıştır. Muhalif duruşundan dolayı İran'ı terk ederek İstanbul'a yerleşen aydınlardan Mirza Ağa Han Kirmanî, Şeyh Ahmet Ruhi ve Habire'l-mülk İstanbul'da Cemalettin Afganî ile görüşen kişiler arasındadır. İran Meşrutiyeti'nin altyapısını hazırlamak ve İran halkının uyanışını sağlamak için kitaplar, risaleler, şiirler ve makaleler neşrederek meşrutiyet hükümetinin faydalarını anlatmaya çalışmışlardır. Mirza Ağa Han Kirmanî, Şeyh Ahmet Ruhi ve Habire'l-mülk gibi aydınların faaliyetlerinin etkili olmasından dolayı endişeye kapılan İran Şahı, İran'ın İstanbul Büyükelçisi Alae'l-mülk üzerinden devreye girmiş ve bu isimlerin Ermenileri kışkırttığı gerekçesiyle teslimini talep etmiştir. Sultan II. Abdülhamid ise zaman kaybetmeden bu isimlerin tutuklanmasını ve İran'a iade edilmesini sağlamıştır (Melikzâde, 1383:140 vd.).¹¹

¹⁰ Diğer isimler ise Âgâ Seyyid Muhammed Şebisterî, Mîrzâ Seyyid Hoseyn Hân, Mîrzâ Yusuf Hân Aştîyânî İ'tizam-i Defter ve Mîrzâ 'Alî Hân Terbiyet.

¹¹ Mirza Ağa Han Kirmanî, Şeyh Ahmet Ruhi ve Habire'l-mülk İran'a iade edildikten kısa bir süre sonra Nasreddin Şah'ın Mirza Rıza Kirmani tarafından suikasta uğraması üzerine bu suikasta sorumlulukları olduğu gerekçesiyle idam edilmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Melikzâde, 1383:140 vd.; Khangahi, 2011:85 vd.; ayrıca suikast hak. detaylı bil için bkz. Edward, 1376:72 vd.

II. Abdülhamid yönetiminin meşrutiyet taraftarı İranlı aydınlara yönelik bu baskılarına rağmen İranlı aydınların faaliyetleri kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. İstanbul'da yenileşme taraftarı mahfillerde zaman geçiren Mirza Ağa Han Kirmanî gibi Mirza Abdürrahim Talibov da İstanbul'a gelen ve fikir çevreleriyle müzakerelerde bulunan etkili aydınlardandı. Talibov, ilim ve fen konularında kaleme aldığı *Kitab-ı Ahmed* ve *Sefine-yi Talibî* adlı iki ciltlik eserini İstanbul'da neşretmiştir. İranlı tüccar ve aydınlar için merkezî bir şehir olan İstanbul'da, İranlılar pek çok edebî, sanatsal, tarihî ve içtimai muhtevalı eser neşretmişlerdir (Rençber, 1387:15).

İstanbul'a yerleşen İranlıların ortak yanı Osmanlı kanalıyla Batıyı tanımış olmaları ve İran için Osmanlı'nın gerçekleştirmiş olduğu ıslahatları savunmalarıdır. Tebriz'de bir grup genç aydın Osmanlı ve Kafkasya'daki kültürel akımların tesiriyle Farsça bir gazete olan *Gencine-yi Fünun*'u yayınlamışlardır. Meşrutiyet inkılabında önemli rol oynayan Seyyid Hasan Takizâde ve Mirza Muhammed Ali Han da bu grubun iki asli üyesiydi (Abrahamian, 1384:94). Bu gençler daha sonra Tebriz'de *Merkez-i Gaybî* adında gizli bir örgüt kurarak orada önemli faaliyetler icra etmişlerdir (Rençber, 1387:15).¹²

İstanbul'a kaçan ya da sürgün edilen İranlı aydınlar, Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği ıslahatları İran için örnek göstermenin yanı sıra ıslahatların fikrî yapısından da etkilenmişlerdir. İranlı aydınlar Osmanlı aydınlarıyla kurdukları temas sayesinde modernleşme ile ilgili kavramları Osmanlı'dan öğrenmişlerdir. Modern İran tarihi açısından dönüm noktasını teşkil edebilecek kadar mühim olan meşrutiyet kavramı da yine Osmanlı'dan alınmıştır. Meşrutiyetin İran'a nasıl geldiğine dair farklı rivayetler olsa da bu kavramın Osmanlı kanalıyla geldiği hususunda güçlü veriler vardır. Muhammed Ali Şah (1872-1925)'ın zulmüne maruz kalan Takizâde, Müslümanların zihnine adalet ve hürriyet fikrinin hâkim olmasının ilk defa milli hükümet olarak nitelendirdiği Osmanlı'daki I. Meşrutiyet ile yerleştiğini savunarak meşrutiyet fikrinin de kesinlikle Osmanlı'dan geldiği ifade etmiştir. Takizâde, 1906'da İran Meşrutiyeti ile ortaya çıkan ıslahat devrimi, adalet ve hürriyet talebi, siyasi teceddüt, hükümet şeklinin değişiminde de Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen I. Meşrutiyet ile tecrübe edildiğini savunmuştur (Rençber, 1387:10 vd.; Kılıç, 2006:83 vd.).

¹² Kesrevi'ye göre temel hedefleri meşrutî bir yönetim kurmak olan Merkez-i Gaybî'nin en önde gelen üyeleri Ali 'Mösyö' Kerbelayı, Muhammed Şebisterî (Ebu'z-ziya), Hacı Resul Sıddikiyanî, Hacı Ali Devafuruş, Hasan Şerifzâde, Muhammed Ali Terbiyet, Mirza Ali Asker, Ağa Naki Şucaî olmak üzere yirmiye yakın aydındır.

Aydınların yanı sıra Osmanlı Devleti'nden etkilenen bir kesim de İranlı tüccarlardı. Avrupa'daki değişim ve dönüşümden haberdar olan İranlı tüccarlar aynı zamanda Kahire, Bombay, Kalküta ve İstanbul'da açtıkları ticari temsilcilikler sayesinde dünya ticaret kanunlarından haberdarlardı ve bu kanunlara göre hareket etmekteydiler. İranlı tüccarların en fazla ikamet ettikleri yer Osmanlı'ydı. Bulundukları coğrafyalarda gerçekleştirilen ıslahatların etkisini doğrudan yaşayan tüccarlar, entelektüel eserler ortaya koyarak İran'da bir uyanış gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Meşrutiyet dönemi edebiyatının önemli isimlerinden olan İranlı tüccar Zeynel Abidin Merâgaî'nin *Seyahatname-i İbrahim Beg* adlı eseri İran'ın uyanışında zikredilmesi gereken önemli bir eserdir. İlk siyasi tenkit romanlarından sayılan (Eser, 2005:13) *Seyahatname-i İbrahim Beg* de İran ile Avrupa ve Osmanlı hayatını mukayese eden Zeynel Abidin Merâgaî, İranlıların siyasi ve içtimai durumuna ilişkin önemli tespitlerde bulunmuş ve aralarındaki farkın İran hükümetinin yetersizlikleri ile açıklamıştır (Rençber, 1387:16).

İranlı tüccarların entelektüel faaliyetlerinin yanı sıra ortaya koydukları en önemli çabalardan biri de İran'ın dışında yaşayan İranlı aydınlara maddi destek sunarak İran'da hürriyet taraftarlarının sesinin gür çıkması için katkı vermeleridir (Rençber, 1387:16 vd.). İstanbul'da yaşayan ve İran'ın siyasi yapısının değişiminde rol alan tüccarlar meşrutiyet öncesinde II. Abdülhamid'in korkusundan dolayı siyasi kimliklerini gizlemelerine karşın Meşrutiyetin ilan edilmesi ile kimliklerini gizlemeyi bırakarak aşikâr bir şekilde meşrutiyet ve hürriyet lehine siyasi faaliyetlerde bulundukları anlaşılmaktadır (Melikzâde, 1383:210).

İranlı Aydınların İstanbul'daki Basın Faaliyetleri

İran Meşrutiyeti konusunda Osmanlı Devleti'nin etkisini taşıyan en önemli araç İstanbul'daki İran basınıydı. İran basınına yurtiçinde ve yurtdışında faaliyet gösterenler olarak ikiye ayırırsak İran'da yayımlanan gazete ve mecmualar büyük oranda siyasi erkin kontrolündeydi. Nasıreddin Şah (1848-1896) ve Muzaferredin Şah (1897-1907) yönetimlerinin baskısı karşısında muhalif bir çizgi benimseyen birçok gazete yurtdışında çıkarılmıştır. Osmanlı, Mısır, Hindistan, İngiltere gibi ülkelerde yayınlanan gazete ve mecmualar hükümetin kontrolünden azadeydi. Bu nedenle yurtdışında yayınlanan gazete ve mecmualar daha özgür hareket edebilme olanaklarına sahip oldukları için İran'a modern düşüncenin taşınmasında önemli bir vazife görmüşlerdir. Kanun (Londra, 1890-1893), Hikmet (Kahire, 1892), Hablü'l-metin (Kalküta, 1893;

Tahran 1907), Süreyya (Kahire, 1898), Sur-i İsrâfil (Tahran, 1907; İsviçre, 1909) (Metin, 2006:169) gibi gazeteler önemli olanlarıydı.

İran basınının faaliyet gösterdiği önemli merkezlerden biri de İstanbul'du. İstanbul'da İranlılar tarafından çok sayıda gazete çıkarılmıştır. Türkistan Gazetesi (1864) (Sadri, 2012:199)¹³, Ahter (1876-1897), Cihan (1892), Şems (1909) ve Suruş (İstanbul, 1909) (Metin, 2006:169) ve ayrıca Cihan (1892), Debistan-Hired (1887), Şahsevan (1889) gazeteleri İstanbul'da yayınlandığı bilinen gazetelerdi (Sadri, 2012:201 vd.).

İstanbul'da basılan gazeteler İran entelektüellerinin faaliyetlerinin yoğunluğunu göstermesi açısından önemli bir gösterge olsa da bu gazetelerin İran modernleşmesi ve İran meşrutiyetindeki etkileri bir değildir. İran meşrutiyetinin fikrî oluşumunda etkili olan en önemli gazete Ahter'di. İstanbul'da basılan Ahter, İran basın tarihine damga vurmuş bir gazeteydi. İstanbul'daki İran büyükelçisi Muhsin Han Muînü'l-mülk'ün teşviki ve desteğiyle (13 Ocak 1876) ilk sayısı çıkarılmıştır. Ekonomik yetersizlikler başta olmak üzere farklı nedenlerle bazı dönemlerde çıkarılamayan Ahter, Osmanlı matbuatının da bir parçası olarak değerlendirilmiş ve zaman zaman yeniden yayımlanması hususunda II. Abdülhamid yönetiminden de destek görmüştür (Sadri, 2012:207; Khangahi, 2011:155; Kurtuluş, 2016:56).¹⁴ Mirza Mehdi ve Muhammed Tahir Tebrizi (Muhammed Tahir Karacadaği) tarafından yurtdışında çıkarılan ve modern İran basınının en etkili gazetesi olan Ahter, aralıklarla yirmi iki yıl boyunca yayın hayatını sürdürmüştür. İran basın hayatını yeni bir merhaleye kavuşturan Ahter'de Mirza Ağa Han Kirmanî ve Zeynel Abidin Merâgaî gibi tanınmış isimler de makaleler yayımlamıştır (Reis Niya, 1324:277 vd.; Sadri, 2012:200 vd.). Ayrıca Cemâleddîn-i Efganî, Mirza Malkom Han, Şeyh Ahmed Rûhî, Mirza Hüseyin Habîrû'l-mülk, Mirza Habîb İsfahânî, Talibof Tebrîzî, Fethullah Han (Ebû Nasr-ı Şeybânî), Muhammed Ali Han Kâşânî ve Mirza Yûsuf Han Müsteşârü'd-devle gibi İranlı birçok fikir ve devlet adamı gerek yazıları gerekse manevi olarak gazeteye destek olmuşlardır (Kurtuluş, 2016:56).

Yahya Devletabadî, siyasi ve içtimai haberleriyle önemli hizmetlerde bulunan Ahter'i İran'ın uyanışını sağlayan gazete olarak tarif etmiştir.

¹³ Hakkı Tarık Us'un gazete koleksiyonunda Türkistan Gazetesinin bir sayısına ulaşılmaktadır. Sayfanın başında büyük harflerle Türkistan ve alt kısmında 1864 yazılmıştır. Onun altında da gazete basım tarihi Arapça ve Türkçe açıklanmıştır. Bu Osmanlı gazetesi olaylardan ve eğitimden bahsetmiştir. Ruznameyi Türkistan'ın başında haftalık bir gazete olduğu belirtilmiştir. Gazete hakkında geniş bilgi için bkz. (Sadri, 2012:198 vd.).

¹⁴ Ahter İran'ın muhalif kimliklerini etrafında toplamasına rağmen aslında yönetim karşıtı sert bir politika gütmeye için Şah yönetiminde de maddi ve manevi anlamda destek görmüştür (Kılıç, 2006:90 vd.).

Okuyucularının ağırlıklı olarak İran haricinde Osmanlı'da, Hindistan'da ve Kafkasya'da yaşayan İranlılardan oluşan Ahter, pek çok yerde temsilcilikler de açmıştır. Modern düşüncenin İran'da yayılmasını hedefleyen Ahter, kanun hükümeti, modern eğitim ve öğretim, dış politika, Rus ve İngilizlerin rolü, Osmanlı ve İran'ın durumunu konu alan makaleler neşretmiştir. Ahmet Kesrevî, Ahter'in başta Tanbekü olaylarındaki rolüne¹⁵ ve İran'ın uyanışındaki etkisine işaret ederken (Kesrevî, 1375:18 vd.; Kurtuluş, 2016:56), Hamid Algar, Ahter'in Türk gazetelerinden etkilendiğine dair en ufak bir şüphenin olmadığını ifade etmiştir. İran'ın önemli aydınlarından Takizâde de Talibov ve Mirza Malkom Han'ın eserlerinin yanı sıra Ahter'in modernleşme fikrinin oluşumundaki etkisine değinmiştir (Rençber, 1387:19 vd.). Diğer taraftan Muhammed Ali Terbiyet Ahter'i yayın hayatı boyunca aydın mahfillerin ışığını yakan bir kandil olarak vasıflandırmış ve İran'dan sürgün edilmiş erdemli ve bilgin kişilerin toplanma merkezi olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca çok sayıda aydın ve araştırmacı Ahter'in bu husustaki öncü rolüne atıf yapmışlardır (Sadri, 2012:209; Rençber, 1387: 20).

Modern düşüncenin İran'a taşınmasında önemli bir rol üstlenen Ahter, meşrutiyet fikrinin İranlıların gündemine sokulmasında da öncülük etmiştir. İran'ın siyasi sistemini hedefine koyan ve Kanun-ı Esasi'den birkaç ay önce hukuk devletine vurgu yapan Ahter, Mithat Paşa (1822-1884) tarafından 1877'de hazırlanan 119 maddelik Kanun-ı Esasi'yi de eksiksiz bir şekilde tercüme edip yayınlarak meşrutiyetin ilanından yaklaşık otuz yıl önce meşrutiyet fikrini, teşkilat yapısını ve Kanun-ı Esasi tartışmalarını İran halkının gündemine taşımıştır (Sadri, 2012:209 vd.; Rençber, 1387:21; Kurtuluş, 2016:56). Meşrutiyet düşüncesini yayması ve eğitilmiş kesim üzerindeki etkisinden dolayı İran hükümetinin baskısına dayanamayıp kapanmıştır (Rençber, 1387:21).

Edward Brown, Ahter'in İran halkını dünyadaki gelişmelerden haberdar etmesinden dolayı Meşrutiyet hareketinin doğduğuna dikkat çekerek Ahter gazetesinin önemini vurgularken; Malkom Han, çıkardığı Kanun gazetesinde Ahter'i çıkaran İran milletinin kendisiyle gurur duyması gerektiğini ifade etmiş ve bu devirde muteber bir gazetenin bir ordudan üstün olduğunu, Ahter'in de İran devletine ve milletine 70 vezirden daha çok hizmet verdiğini savunmuştur (Khangahi, 2011:158).

¹⁵ İran'da bütün imtiyazının bir İngiliz şirketine verilmesi karşılığında yıllık 15 bin lira alınırken Osmanlı'nın bütününü daha az olmasına rağmen yıllık 700 bin liraya satıldığını ifade etmiştir. Ayrıca anlaşma şartlarının da Osmanlı'nın anlaşma şartlarından daha ağır olduğunu dile getirmiştir. Durumdan etkilenen İranlılar türün imtiyazına karşı gelerek nihayetinde bu anlaşmanın iptal edilmesini sağlamışlardır (Kesrevî, 1375:15).

Meşrutiyet öncesinde İran aydınlarının meşrutiyet fikrini savunmak amacıyla kullandıkları en büyük platformlardan biri Ahter'di. Ahter haricinde meşrutiyet öncesinde İstanbul'da basılan diğer gazeteler bu konuda çok belirgin bir çizgi ortaya koyamamışlardır. Diğer önemli gazeteler meşrutiyetin ilanından sonra çıkarılmışlardır. Bunların başında ise Şems ve Suruş gazeteleri gelir.

Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'da faaliyet gösteren önemli gazetelerden biri Şems'ti. Seyyid Hasan Tebrizî sahipliğinde (4 Eylül 1908) çıkarılan Şems gazetesi, İstanbul'da faaliyet gösteren Encümen-i Saadet'in yayın organıydı. Encümen-i Saadet'in fikir ve görüşlerinin halka ulaştırma konusunda önemli bir araç olan (Muradi, 1395:90). Şems gazetesine Muhammed Tevfik, Dehhoda, Merâgaî, Hüseyin Daniş, Ahmed Ağaoğlu gibi aydınlar yazılarıyla destek sunmuşlardır. Başarısı konusunda eleştirilere maruz kalsa da Şems, yaşanan iç savaşta Tebriz direnişine dair yaptığı haberler ve sürgün İranlıların sesi olması ile önemli bir işlev görmüştür. Encümen'in Seyyid Hasan'la arası açılınca, Mirza Ali Ekber Han Dehhoda'nın sorumluluğunda 1909 Haziran'ından itibaren Suruş gazetesi çıkarılmıştır. Suruş gazetesi on dört sayı çıkarılmasına rağmen (Metin, 2006:229) kısa süre içerisinde İran'ın tüm noktalarına ulaştırılmıştır (Melikzâde, 1383:1141). İran halkının iştiaqla okuduğu ateşli makaleler kaleme alan Mirza Ali Ekber Han Dehhoda, İstanbul'da olduğu yıllarda Ahmet Ağaoğlu ile de görüşmelerde bulunmuştur. Ağaoğlu Encümen-i Saadet'in faaliyetlerine iştirak ettiği gibi Suruş gazetesinin çıkarılmasına da destek sunmuştur (Melikzâde, 1383:1115 vd.).

İstanbul'daki İranlı Aydınların Örgütlenmesi ve Siyasi Münasebetleri

Yurtiçinde Şah yönetiminin baskılarından dolayı İstanbul'u kendilerine mesken tutan İranlı tüccar, işçi, devlet adamı ve aydınlar modern düşüncüyü farklı araçlardan yararlanarak İran halkına ulaştırmaya ve İran Meşrutiyeti'nin altyapısını hazırlamaya çalışmışlardır. Fakat İranlı aydınlar verdikleri fikrî mücadelelerine eş bir örgütlenme gerçekleştirememişlerdir. Meşrutiyet yanlısı İranlı aydınların İstanbul'da kurdukları ilk örgüt Encümen-i Azadî'ydi. Mirza Ağa Han Kirmanî tarafından kurulan ve gizli faaliyet yürüten Encümen-i Azadî'ye İstanbul'daki pek çok İranlı katılırken aynı zamanda İran'ın İstanbul Sefareti'nde görev yapan, sefaret müsteşarı ve İstanbul konsolosu da üye olmuş ve faaliyetlerine iştirak etmişlerdir. Ancak potansiyeli konusunda net bilgilere sahip olmadığımız Encümen-i Azadî, çalışmalarından rahatsız olan II. Abdülhamid yönetimi tarafından kapatıldığı iddia edilmiştir. Ayrıca üyelerinin

çoğunun tutuklandığı ve hapsedildiği; destek veren konsolos yetkililerinin azledilmiş sayarak sınır dışı edildiği iddia edilmiştir. (Melikzâde, 1383:586).¹⁶

Encümen-i Azadî'ye ve aydınlar yönelik II. Abdülhamid yönetiminin bu sert tutumundan dolayı İstanbul'daki İran muhalefetine meşrutiyet öncesinde örgütlü bir şekilde hareket etmediği anlaşılmaktadır. Fakat II. Abdülhamid yönetiminin bu sert tutumuna rağmen İstanbul, İran Meşrutiyeti konusunda rolünü oynamaya devam etmiştir. Özellikle Meclis-i Mebusan'a darbe yapıldıktan sonra İranlı aydınlar için İstanbul, bir sığınma yurduna dönüşmüş ve çok sayıda aydına ev sahipliği yapmıştır. Muhtelif nedenlerle İstanbul'a gelen aydınlar İstanbul'u meşrutiyetin yeniden elde edilmesi için bir mücadele karargâhına çevirmişlerdir. İranlıların İstanbul'daki faaliyetlerine II. Meşrutiyet'ten önce kısmen II. Abdülhamid'in engellemeleri olsa da özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetiminde söz sahibi olmasıyla şartlar İran meşrutiyetçilerinin lehine dönmüştür. Diğer taraftan Rusya ile İngiltere arasında 1907 Petersburg Antlaşması'ndan dolayı İngiltere'nin İran meşrutiyet yanlılarına sırtını dönmesi İstanbul'u, İran meşrutiyet güçleri açısından daha da önemli kılmıştır. İstanbul'un meşrutiyetçiler açısından öneminin arttığına dikkat çeken Melikzâde, Osmanlı'da II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra şartların değiştiğini ve İstanbul'da kalan İranlı tüccarların büyük bir kısmının kendilerini meşrutiyet ve hürriyet taraftarı olarak tanıtmaya başladığını ifade etmiştir. Özellikle İran Meclis-i Mebusan'ına yönelik gerçekleştirilen darbeden sonra İstanbul'a gelen meşrutiyet ve hürriyet taraftarı aydınlar, İstanbul'da yaşayan diğer İranlılarla birlik olarak örgütlü mücadeleye yönelmişlerdir (Melikzâde, 1383:210;148).

Meclis-i Mebusan'ın bombalanmasından sonra aydınlar ve siyasetçiler Londra, Paris, Kafkasya ve İstanbul'a göç edip meşrutiyetin yeniden ilanı için mücadele ederken (Rençber, 1387:21; Melikzâde, 1383:210;148), 1908'den itibaren Sadık Tabatabaî, Seyyid Muhammed Şebisterî, Mirza Yahya Devletabadî, Muhammed Ali Terbiyet, Takizâde, Mirza Ağa Farişi ve Dehhoda gibi İran'ın tanınmış aydınları İstanbul'a gelerek örgütlü mücadeleye başlamışlardır (Metin, 2006:189).

¹⁶ İran'ın İstanbul sefiri, tutukluların serbest kalması için çabalamasına rağmen Osmanlı Devleti geri adım atmazarak encümeni dağıtmış ve çoğu kişiyi tutuklamış ve sınır dışı etmiştir. Fakat Batıdaki şöhretinden dolayı Cemalettin Afgani'ye dokunulamamıştır. Diğerleri yakalanarak İran elçiliğine teslim edilmiş ve daha sonra İran'a gönderilmişlerdir (Melikzâde, 1383:140 vd.). Trabzon üzerinden İran'a gönderilen bu aydınlar daha sonra Nasıreddin Şah'ın suikastında rolü olduğu gerekçesiyle öldürülmüşlerdir (Kesrevî, :136 vd.).

İstanbul'da kurdukları Encümen-i Saadet üzerinden örgütlenen İranlı aydınlar, Şah'ın zulmüne karşı mücadelelerini ortaklaştırarak (Melikzâde, 1383:847) meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinde önemli kazanımlar sağlamışlardır. Encümen-i Saadet hakkındaki bilgiler ihtilaflı olmasına rağmen Komite-yi İttihat ve Terakki'nin Paris'te faaliyetlerine başlamasına eş zamanlı olarak İstanbul'da ulema kökenli Şeyh Salim Tebrizî ve Yahya Devletabadî'nin girişimleriyle Ağustos 1908'de kurulduğu iddia edilmiştir. Mensuplarının çoğunun esnaf ve tüccarlardan oluştuğu encümende Tebriz merkezli meşrutiyet taraftarlarının ileri gelenlerinin de burada faaliyet gösterdiği ifade edilmiştir (Metin, 2006:228).

Muhammed Ali Şah'ın devrilmesinde önemli katkılar sunan Encümen-i Saadet, İran meşrutiyet hareketini besleyen önemli bir kaynaktır. Encümen hakkında Mehdi Kalî Hidayet, Meclis-i Mebusan'a yapılan saldırıdan sonra Encümen-i Saadet'in ilimle inkılabın yöneticisi olan Tebriz Encümeni'ni ayakta tuttuğunu ifade etmiştir (Muradi, 1395:90). Meşrutiyetçiler arasındaki iletişimi sağlayan önemli bir temas noktası olan encümen Tebriz, Necef ve Avrupa şehirleri arasındaki bağlantıyı sağlayarak meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinde etkin bir pozisyon ortaya koymuştur. Encümen-i Saadet'in İranlı Azeri tüccarların idaresinde olduğunu belirten Kesrevî de encümenin müspet rolüne işaret etmiştir (Rençber, 1387:22).

Hüseyin Abadyan ise Encümen-i Saadet'in kurucusu olarak Şeyh Hadi Necmabadî'nin öğrencisi ve bu dönemde Osmanlı'daki İran meşrutiyetçilerinin yöneticisi Seyyid Esedullah Herekanî/Memkanî olduğunu ifade etmiştir (Rençber, 1387:22).¹⁷ Muradi ise Encümen-i Saadet'in bir müddet Muhsin Mu'temedü't-tuccar ve Hacı Şeyh Esedullah Memkanî'nin riyasetinde olduğunu ve Hacı Ahmet Tacir Şebusterî, Hacı Muhammed Hüseyin ve Hacı Hüseyin Kertasiyeci'nin de Encümen-i Saadet'in azaları olduğunu belirtmiştir (Muradi, 1395:89).

Diğer taraftan İran meşrutiyetçileri ise Paris, Londra ve İstanbul arasındaki teması sağlayan Encümen-i Saadet aynı zamanda İran ahrarı ile Rusya'daki inkılap yanlısı kesimlerle de teması sağlamıştır. Müşirü'd-devle Hasan Han Pirniya, Dehhoda, Mirza Ali Haknivist, Beha'el-vaizin ve Mirza

¹⁷ Meşrutiyet ilan edilmeden önce de meşrutiyet fikrinin İran'da yayılması için faaliyet gösteren Seyyid Esedullah Herekanî/Memkanî, İran'da birinci meşrutiyet döneminde Necef'te oturmaktaydı. Ancak meşrutiyete son verilince Seyyid Esedullah Herekanî, İstanbul'a gelerek Osmanlı'daki İranlı muhacirlerle birlikte Encümen-i Saadet'i kurmuştur. Seyyid Esedullah Herekanî Necef ulemasının fikirlerini İran halkına ulaştırarak halkı Muhammed Ali Şah'ı devirmek için mücadele etmeye davet ediyordu (Rençber, 1387:22).

İbrahim Kâmî gibi aydınlar (Muradi, 1395:90) Encümen-i Saadet bünyesinde faaliyet gösterirken Encümen'in otuz kadar üyesi olduğu ifade edilmiştir (Rençber, 1387: 22).

Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilanı ile İran meşrutiyet yanlılarına yönelik olumsuz hava ortadan kalkmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendilerine olan desteği de artmıştır. İran ahrarı ile Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki iş birliğine işaret eden Melikzâde, İran ile Osmanlı'nın durumunun birbirine benzediğini belirterek her iki devletin istibdadın zulmü altında olduğunu ve bundan dolayı iki ülkede meşrutiyet ve hürriyet taraftarlarının kazanmasıyla aralarında bir dostluğun husule geldiğini ifade etmiştir (Melikzâde, 1383:1277). İki ülkedeki meşrutiyet ve hürriyet taraftarları arasında meydana gelen dostluk zamanla İran ahrarı ile Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında somut iş birliğine de dönüşmüştür. İran Meşrutiyeti'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti için büyük bir umut uyandırdığını ve bundan dolayı bu hareketin İran meşrutiyetçilerine elinden gelen desteği sunduklarını belirten Melikzâde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu tavrının İran meşrutiyetçilerinde de büyük bir memnuniyet ve umut yarattığını dile getirmiştir (Melikzâde, 1383:594).

Osmanlı'da II. Meşrutiyet ilan edilmesiyle bir komite kuran İranlılar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giderek hürriyet ve meşrutiyet yanlısı iki millet arasında iş birliği yapma teklifinde bulunmuş ve kendilerinden yardım istemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu teklife olumlu yaklaşmasıyla İranlı aydınlardan Mirza Muhammed Sadık Tabatabaî'nin girişimiyle Kadıköy ve Haydarpaşa'da iki milletin dâhil olduğu bir komite oluşturulmuştur. Komite olarak yaptıkları tüm faaliyetleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden Talat Paşa (1874-1921)'nın da onayına sunmuşlardır. Komite iki milletin hürriyet ve meşrutiyet için birlikte mücadele etme ve İran meşrutiyetçilerini takviye etme konusunda bir karara varmıştır. Bu iş birliği iki milleti birbirlerine yakınlaştırırken İran ve Osmanlı aydınlarının ortaklığında kurulan komite ve onların mücadelelerini destekleyen Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın Başkanı Ahmet Rıza ve Meclis-i Ayan Başkanı Sait Paşa, Muhammed Ali Şah'a bir mektup göndererek İran halkının sesine kulak vermesi konusunda nasihatle bulunmuşlardır (Melikzâde, 1383:1026).

İran'da Şah ve muhalifler arasındaki çatışma sürerken dışarıdan gelen olumlu ve olumsuz haberler de bu mücadeleyi etkilemiştir. Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi İran meşrutiyetçilerini ümitlendirirken istibdat yanlıları için ise ağır bir darbeye dönüşmüş ve kendilerine olan desteği son derece azaltmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı sadece İran'da çatışan tarafları

etkilememiş Şah yanlılarında da bir çözülmeye neden olmuştur. O güne kadar daha bağımsız bir politika takip eden İran'ın İstanbul Büyükelçisi Örfü'd-devle de Osmanlı Devleti'nin idarecileri ve milletin meşrutiyet taraftarı tavrından dolayı meşrutiyetçileri desteklemeye başlamıştır. Örfü'd-devle, Necef ulemasından Hüccetü'l-islam'a bir telgraf göndererek üzerine düşen her türlü hizmeti yapmaya hazır olduğunu belirtmiştir (Melikzâde, 1383:1026).

İstanbul'daki İran meşrutiyetçilerinin Cemalettin Afganî'nin öğrencileri olduğunu ileri süren Melikzâde, bunların bir kısmının İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olduklarını ve Osmanlı hürriyetçilerinin toplantılarına katıldıklarını da iddia etmiştir. İran ile Osmanlı'nın kurtuluşu için birlikte mücadele ettiklerini belirtmiştir (Melikzâde, 1383:594). 1908-1912 arası dönemde aktif olan ve Yahya Devletabadî, Muhammed Sadık Tabatabaî, Muhammed Tevfik, Ali Ekber Dehhoda gibi aydın görüşlü tüccar ve gazetecilerin üyesi olduğu Encümen-i Saadet benzer idealleri paylaştıkları Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve diğer Jön Türk örgütleri ile temasa geçmiş; bu temasta en önemli rolü Ahmet Rıza, Rıza Tevfik, Hüseyin Daniş, Ahmet Ağaoğlu, Ömer Naci, Said Salmasî gibi bazı Jön Türk örgütleri ile bağları olanlar üstlenmişlerdir (Metin, 2006:228).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğinden söz eden Şeyh Esedullah Memkanî de meşrutiyetten sonra Bağdat'ta hâkimiyet kuran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendilerine meylinin arttığını ve kurdukları encümenler üzerinden aleni bir şekilde faaliyet yürütebildiklerini ifade etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağlantıları artınca güçlerinin de arttığını belirten Memkanî, Türkçeyi, Latin alfabesini okumayı ve telgraf okumayı İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerinden öğrendiğini ve bu şekilde İran'dan gelen haberleri öğrenebildiklerini ifade etmiştir. Dış dünya ile irtibatı koparmak için Şah'ın hatları kesmesi üzerine İran'ın durumuna ilişkin bilgileri Encümen-i Saadet aracılığıyla öğrendiğini ifade etmiştir. İstanbul'a gelir gelmez Encümen-i Saadet'in başkanı seçilen Memkanî, İstanbul'da olduğu günlerde Ruslar tarafından Horasan'a bir saldırı tertip edildiği istihbaratını alınca İstanbul'da İranlılar adına ilk protesto mitingini de düzenlemiştir. İstanbul'da II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri, Sadrazam Kamil Paşa (1833-1913) ve Sadrazam Mehmed Said Paşa (1838-1914) ile görüştüğünü de ifade eden Memkanî, bu görüşmede Irak'ın durumu ve Necef uleması hakkında bilgilendirmede bulunduğunu; Said Paşa ve Kamil Paşa'dan destek sözü aldığını ifade etmiştir. Memkanî, İstanbul'dan gördükleri destek sayesinde İran'dan ve Necef'ten gelen haberlerin düzenli olarak dünya medyasına ve Osmanlı gazetelerine Encümen-i Saadet tarafından servis edildiğini dile getirmiştir (Melikzâde, 1383:1015 vd.).

Tahran'ın meşrutiyetçilerin eline geçmesine kadar İstanbul'daki Neccef uleması, Tebriz Encümeni, Gilan ve İsfahan'daki milli liderler arasındaki teması sağlayan, direnişi örgütleyen ve takviye etme noktasında önemli bir görevler üstlenen Encümen-i Saadet'in başına Ocak 1909'da İstanbul'da faaliyet yürüten Muazedu's-sultan geçmiştir (Melikzâde, 1383:1141). Tebriz Encümeni'nden aldıkları bilgileri zaman kaybetmeden Avrupa parlamentolarına ve diğer yerlere ulaştıran Encümen-i Saadet, dünyanın farklı bölgelerinde bulunan İran meşrutiyetçileri arasındaki teması sağlamakla birlikte aynı zamanda Osmanlı'da, Hindistan'da ve Avrupa'da oturan İranlılardan Muhammed Ali Şah'ın güçlerinin saldırısı altında olan Tebriz için yardım kampanyaları da düzenlemiştir (Rençber, 1387:23).

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himayesini gören Encümen-i Saadet, Muhammed Ali Şah'ın meclisi bombalaması üzerine İstanbul'a gelen Türk, Fars, Kürt, Ermeni hürriyet taraftarı İranlılar ile 16 Kasım 1908 tarihinde İran meşrutiyetini, Şah'ın cinayet ve istibdadını görüşmek üzere bir toplantı tertip etmiştir. Toplantıya Yahya Devletabadî ve Said Salmasî de konuşmacı olarak katılmışlardır (Rençber, 1387: 23 vd.). Muazedu's-sultan'ın çabalarının bir neticesi olarak Encümen-i Saadet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkiler yoğunlaşmış ve bu iş birliği neticesinde Osmanlı'da meşrutiyet ve hürriyet taraftarı bir grup İran ahrarını desteklemek amacıyla İran'a giderek Reşt'te milli orduya katılmıştır (Melikzâde, 1383:1141).

Osmanlı Devleti'nin Tahran sefaretinde görev yapan Ataşemiliter Cemil Said Bey de bu gruba işaret ederek Kafkasyalıları desteklemek amacıyla Osmanlı'dan gelen bir grup Osmanlı ahrarından bahsetmiştir (C. S., 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325:6). Söz konusu gruba değinen Mehmed Emin Resulzâde ise Osmanlı Türklerinden birkaç muhterem zatın İran inkılabına destek vermek için Hoy ve Selmas bölgelerine yardıma gittiklerini ifade etmiştir (Resulzâde, 1993:30).

Bu hususta yapılan araştırmalarda İran meşrutiyet ve hürriyet taraftarlarını desteklemek amacıyla İranlı ve Osmanlılardan meydana gelen içinde zabitlerin de olduğu beş kişilik bir grubun İstanbul'dan hareket ettiği ve Erzurum'da yeni katılımlarla on dört kişiye ulaşarak İran'a gittikleri sonucuna ulaşılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu grubun amacı askerî danışmanlık hizmeti sunmak ve çevredeki aşiret ve gönüllüleri meşrutiyetçilerin etrafında organize etmektir. İran'da Mirza Said Salmasî ile birleşen bu grup zaman zaman çatışmalara da girmiştir. Tebriz'de muhasara altında olan Settar Han ve Bakır Han'ı kurtarmak için gönüllü bir ordu hazırlığı içinde olan bu grup İstanbul'da

meşrutiyet karşıtı bir harekâtın başladığı yönündeki istihbarat üzerine derhal İstanbul'a dönme kararı almışlardır.¹⁸

II. Meşrutiyet'ten sonraki İran meşrutiyet yanlılarına yapılan destek bunlarla da sınırlı değildir. İran Meşrutiyeti konusunda önemli araştırmaları olan Kesrevî, meşrutiyet olaylarının bir iç savaşa evirildiği ve meşrutiyet taraftarlarının çok zor durumda kaldıkları bir zamanda Türkiye'ye gidip gelen bir tüccarın talebi üzerine Enver Paşa (1881-1922)'nin amcası Halil Bey (1882-1957)'in komutasında bir birliğin Mirza Said Salması'nın yardımına koştuğunu belirtmiştir. Bu yıllarda Osmanlı'da meşrutiyet ilan edilmesine rağmen henüz II. Abdülhamid'in tahtta oturduğunu ve bundan dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu dönemde gizli bir şekilde İran ahrarına yardım ettiğini belirten Kesrevî, Osmanlı-İran sınırında Kotur Çayı çevresinde yerleşen Osmanlı ordusunun, istibdat ve ahrar arasındaki çatışmaları yakından izlediklerini ve ahrarın coşkulu mücadelesine şahit oldukları için Mirza Said Salması'nın yardımına koştuklarını belirtmiştir. Yaşanan savaşta Halil Bey'in de desteğiyle büyük bir başarı kazanıldığını ve Halil Bey'in bu galibiyeti bir sonraki gün bir telgrafla İstanbul'a bildirdiğini ifade etmiştir. Bu haberin İstanbul'a ulaşması ile İstanbul'da faaliyet gösteren Encümen-i Saadet'in de Tebriz'den Halil Bey hakkında aldığı bu bilgileri her yere ulaştırmaya çalıştığı bilgisini vermiştir (Kesrevî, 1375:875 vd.).

II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul'da özellikle Jön Türkler arasında İranlılara olan ilgiyi artırdığı gibi İstanbul'da yaşayan azınlıklar arasında da İranlılara olan ilgiyi artırmıştır. İran'da istibdatçı-ahrar çatışması yaşanırken İstanbul'da yaşayan milletler, hürriyet yanlısı İranlılara desteğini artırarak destek amacıyla İstanbul'da Osmanlılardan muhterem ve hürriyet taraftarı bir kişinin başkanlığında beynelmilel bir miting yapma kararı almışlardır. Ayrıca her millet adına bir kişinin mitingde bir nutuk irat etmesi kararı alınmış ve Beyoğlu'nda gerçekleştirilen mitinge Türkler ve İranlılar başta olmak üzere Ermeniler, Kürtler ve Avrupalılar katılmıştır. Mitingin başkanlığına Prens Sabahattin (1879-1948) seçilirken İranlı muhacirler adına ise Hacı Mirza Yahya Devletabadî seçilmiştir. Miting günü İranlılar kendi bayraklarını alarak miting meydanına gelirken her konuşmacı temsil ettiği millet adına konuşmalarını yapmıştır. Mitingin başkanı Prens Sabahattin

¹⁸ Grup İstanbul'dan çıkışından yeniden İstanbul'a dönüş kararı alana kadar yaşadıklarını detaylı bir şekilde izah etmelerine rağmen kimlerin dahil olduğu hususunda bir bilgi vermemektedir. İran Meşrutiyetçilerini desteklemek amacıyla İstanbul'dan hareket eden grup hakkında geniş bilgi için bkz. "Genç Osmanlıların İstihsali Meşrutiyette Ahrar-ı İran'a imdadı", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.3, 2 Haziran 1909 s.6-7; nu.4, 4 Haziran 1909, s.5-6; nu.7, 6 Haziran 1909, s.4-5; nu.9, 7 Haziran 1909, s.7; nu.11, 13 Haziran 1909, ss. 6-7.

mitingin açılışını yaparak ilk konuşmayı yaptıktan sonra diğer temsilciler de sırayla konuşmalarını yaparak Meclis-i Mebusan'ın açılmasına, meşrutiyete ve hürriyet taraftarlarına desteğini dile getirmişlerdir (Melikzâde, 1383:1024 vd.).

Tahran Sefaretindeki Osmanlı Diplomatlarının Meşrutiyete Etkisi

Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti'nde görevli diplomatların meşrutiyet olaylarında oynadığı role geçmeden önce bir hususa açıklık getirmek gerekiyor. İran'da meşrutiyet olaylarının sürdüğü yıllarda Osmanlı Devleti'nde de iktidar ve muhalefet arasında bir kutuplaşma vardı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin İran'daki iktidara ve muhalefete yaklaşımı iç politikanın bir yansımasıydı. İçeride meşrutiyet karşıtı bir iktidar işbaşında olduğundan dolayı 1906'daki İran Meşrutiyeti'nde Osmanlı'nın Tahran Sefareti'nde görevli diplomatlar İran'da oynayabileceği rolü gerçek anlamda oynayamamıştır. II. Meşrutiyet gerçekleşene kadar Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti Şemseddin Bey'in ve sefaret bünyesinde görev yapan Ataşemiliter Cemil Said Bey (1872-1948)'in oynadığı rol büyük oranda merkezi hükümetten bağımsız olarak değerlendirilmelidir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nin İran iktidar ve muhalefetine yönelik politikası değişmiş ve İstanbul hükümeti İran muhalefetine lehine bir tavır ortaya koymuştur.

İran'da meşrutiyet ile neticelenecek olaylar başladığında Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet karşıtı bir iktidar vardı. Fakat Osmanlı'nın Tahran Sefareti'nde görev yapan iki üst düzey diplomat olan Büyükelçi Şemseddin Bey ve Ataşemiliter Cemil Said Bey meşrutiyet ve hürriyet taraftarıydı. Bu durum İranlı muhalifler tarafından da yakinen bilinmekteydi. Bu nedenle İran ahrarı Osmanlı Devleti'nin iktidarını ve Tahran Sefareti'nde görev yapan diplomatları ayrı değerlendirmekteydiler.

İran Meşrutiyeti'nin önemli aydınlarından biri olan Malkom Han, Osmanlı meşrutiyetini değerlendirirken, Osmanlı padişahı Sultan II. Abdülhamid'in, kanunun önemini anladığından bahsetmiş ve onun tahta oturur oturmaz *Kânûn-i Esâsî*'yi ilan etmesinden dolayı ebediyete kadar iyi bir isimle anılacağını söylemiştir (Kanun Gazetesi, Sayı 3, Ramazan el-Mubarek 1307, Londra). Fakat meşrutiyet taraftarı İranlılarda II. Abdülhamid'in muhaliflerin aleyhine Muhammed Ali Şah'a destek sunduğuna dair yaygın bir inanç vardı. İran'da meşrutiyetin gerçekleşmesinin İslam dünyasındaki istibdat yönetimlerini rahatsız ettiğini ifade eden Melikzâde, İran Meşrutiyeti'nden rahatsız olan kişilerden birinin de II. Abdülhamid olduğunu açıkça ifade etmiştir. İran'da istibdadın yıkılması, meşrutiyetin ilanı ve İran'ın Kanun-ı Esasi'ye geçişinin

Osmanlı aydınlarını manevi yönden etkileyeceğinden dolayı II. Abdülhamid'in bundan endişelendiğini ve İran'da meşrutiyeti ortadan kaldırmak için Muhammed Ali Şah'a bir dizi destekte bulunduğunu iddia etmiştir. II. Abdülhamid'in bu süreçte Azerbaycan'ın işgali için bir ordu görevlendirdiğini ve burada bazı bölgeleri işgal ettiğini,¹⁹ Osmanlı Devleti'nin meşrutiyetçilere yakın olmasından dolayı Tahran Büyükelçisi Şemseddin Bey'i görevden aldığını ve İran'ın İstanbul Büyükelçisi'ni davet ederek kendisine meşrutiyet taraftarlarına karşı Muhammed Ali Şah ile dayanışma içerisinde olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid'in İran'ın İstanbul Sefareti aracılığıyla Muhammed Ali Şah'a her hususta destek vermeye hazır olduğu noktasında bir mesaj yolladığını da belirtmiştir (Melikzâde, 1383:842 vd.).²⁰

¹⁹ Meşrutiyet olaylarının başladığı süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin sınır sorunlarından kaynaklı askerî hareketlilikleri ise İranlı muhalifler tarafından tamamen Osmanlı Devleti'nin Muhammed Ali Şah'ın lehine muhaliflerin lehine atılmış adımlar olarak değerlendirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. s. 482, M. Melikzâde, a.g.e., s. 532, aynı çerçevede bir olay da 554. sahifede; Meşrutiyet olayları başladığında her ne kadar Osmanlı ordusunun İran hududundaki askerî hareketliliği Meşrutiyet ve Şah taraftarları tarafından farklı şekilde değerlendirilse de durumun bundan bağımsız değerlendirilmesi gerektiği Ataşemiliter Cemil Said Bey'in açıklamalarından anlaşılmaktadır. Cemil Said Bey'in aktarmış olduğu bu olayın, yeni kurulan sistemin daha tahkim edilmeden yaşanmış olmasının Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyete ve meşrutiyet yanlılarına yaklaşımı üzerinde büyük etkisinin olduğu muhakkaktır. Muhammed Ali Şah, içeride yaşanan bu olayı meşrutiyetçilerin aleyhine kullanırken bu süreçte Osmanlı Devleti ile yaşanan bir sınır sorununu da aynı şekilde meşrutiyetçilerin aleyhine bir propagandaya çevirmiştir. Bu dönemde Osmanlı ile İran arasında çok ciddi bir sınır sorunu yoktu. Osmanlı Devleti'nin bir kısım toprakları İran tarafında kalmıştır. Osmanlı Devleti İran'ın da bildiği kendi topraklarını almak için harekete geçmiş ve mecburen askerî harekât düzenleme yoluna gitmiştir. Bu esnada Şah ve maiyeti Osmanlı'nın bu harekâtını bir fırsata çevirerek iç politikada rakiplerine karşı kullanmak istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bir kısım toprağının kayıtsızlıktan dolayı İran tarafında kaldığını belirten Cemil Said Bey, Osmanlı'nın İran tarafında kalan bu toprağını almak istediğini fakat İran'ın buna yanaşmadığını, bundan dolayı Osmanlı'nın askerî güç kullanarak bu toprağı alma yoluna gitmek istemesiyle ilgiliydi. Cemil Said Bey'e göre İran, haksız olduğunu bilmesine rağmen Osmanlı arazisini vermeye yanaşmamış ve bu sorunu tırmandırarak olayı farklı şekilde izah etmeye çalışmıştır. Osmanlı'nın saldırısının içeride meşrutiyet taraftarlarını zayıflatmak amacıyla kullanıldığını ifade eden Cemil Said Bey, bu amaçla Muhammed Ali Şah'ın sorunu abartıp savaş sebebi gibi göstererek sınıra asker gönderdiğini belirtmiştir (C. S., 9 Haziran 1909/27 Mayıs 1325:6.).

²⁰ İran'ın Tahran büyükelçisinin aktarımına göre Abdülhamid bir gün kendisini davet ederek yalnız başlarına konuştuklarını ve İran'da gerçekleşen meşrutiyetten dolayı endişelerini dile getirdiğini ve eğer İran'ın durumu bu şekilde devam edecek olursa bu müzmin hastalığı diğer İslam ülkelerine de yayılacağını ve bundan sonra onu engelleyecek bir çarenin olamayacağını ifade etmiştir. Bundan dolayı meşrutiyeti ortadan kaldırmak için Muhammed Ali Şah ile ittifak etme zorunluluğundan bahsetmiştir. Görüşmenin sonunda Abdülhamid'in kendisine Muhammed Ali Şah'a şifreli bir telgraf göndermesini, kendisinin sözlerini ona aktarmasını ve ona 50 bin lira altın ve onu desteklemesi için bir ordu göndereceğini ki meşrutiyetçilerden kaynaklı huzursuzluğu gidersin, dediğini aktarmaktadır. İran'ın İstanbul elçisi Abdülhamid'in

II. Abdülhamid yönetiminin İran meşrutiyet taraftarlığına baskı yaptığını aktaran bir başka kişi ise Necef uleması temsilcilerinden Hacı Şeyh Esedullah Memkanî'dir. Meşrutiyet ilan edilmeden önce Necef'te İranlıların aydın din adamı ve öğrencilerin örgütlendiklerini, okul, matbaa ve encümenler teşkil ederek İranlıların uyanışı için mücadele ettiklerini ifade eden Memkanî, Necef'teki faaliyetler artınca Osmanlı'nın kendilerine müdahalelerde bulunduklarını ifade etmiştir. Kerbela, Kazımeyn ve Atabat'ta ciddi baskılar ile karşı karşıya kaldıklarını; fakat meşrutiyet ilan edilince ve kendi faaliyetleri de alenileşince Encümen-i Saadet'in faaliyetleri de artınca kendilerine yönelik baskıların azaldığını ifade etmiştir (Melikzâde, 1383:1015 vd.).

Osmanlı'nın devlet olarak II. Meşrutiyet'ten önce İran muhalefetine hürriyet ve meşrutiyet taleplerine karşı olduğu ve bu talepleri akamete uğratmak için Şah yönetimi ile gizli ya da açıktan dayanışma içerisinde olduğuna dair kimsenin şüphesi yoktu. Buna karşın Osmanlı'nın Tahran'daki diplomatları ise meşrutiyetin başarıya ulaşması için gayret sarf etmişlerdir. Mehdi Melikzâde, İran tarihinde adından söz ettiren Osmanlı'nın Tahran sefiri Şemseddin Bey'i hürriyet taraftarı, akıllı, arif, Fars edebiyatının alimi, gönül ehli bir insan olarak tanıtmaktadır. İranlı aydınlar ile iletişim hâlinde olan Şemseddin Bey'in, ahrarın liderlerinden Melikü'l-mütekellim ve Hacı Mirza Yahya Devletabadî ile dostluk kurduğunu ve onların her biriyle yapmış olduğu görüşmelerde büyük yararlıklar sağladığını ifade etmiştir. Şemseddin Bey, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği siyasete aykırı olmasına rağmen endişeye kapılmadan korkusuz bir şekilde meşrutiyet taraftarlarının galibiyeti için önemli adımlar attığını belirten Melikzâde, onun desteğiyle Milli İnkılap Komitesi'nin önemli siyasi başarılar elde ettiğini ifade etmiştir (Melikzâde, 1383:256).

Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti Şemseddin Bey'in meşrutiyetçiler için ortaya koyduğu çabalar pek çok İranlı araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Özellikle meşrutiyet olaylarının başladığı ilk günlerden itibaren meşrutiyetçiler ile Şah arasında arabuluculuk yapması tüm kaynaklar tarafından dile getirilmiştir. İran'da meşrutiyet ilan edilmeden önce yaşanan kimi sorunlardan dolayı ulema Şah Abdülazim'e iltica etmiş ve burada yaptıkları istişareler neticesinde Şah'a iletmek için bir takım kararlar almışlardır. Fakat

talepleri doğrultusunda hiçbir ekleme ve çıkama yapmadan söylediklerini ertesi gün aynen yazarak Muhammed Ali Şaha göndermiştir. Ayrıca kendi görüşlerini de ekleyerek Osmanlı'dan para ya da askerî destek alması durumunda Müslümanların büyük bir sıkıntı yaşayacağını ve Osmanlı'nın da İran'daki en zayıf güç olduğunu ve böyle bir gücünün olmadığını eklemiştir. Muhammed Ali Şah da elçinin görüşleri doğrultusunda Abdülhamid'e olumlu bir cevap vermemiştir ve Rusların kendi zayıf yönetimlerinin tek koruyucusu olduğu görüşünü sürdürmüştür (Melikzâde, 1383:842 vd.)

Şah'a kimsenin ulaşmasını istemeyen Sadrazam Sultan Abdülhamid Mirza Aynu'd-devle (1845-1927) adeta Şah'ın etrafında bir set oluşturmuştur. Muhalifler de kendi olanaklarıyla Şah'a ulaşamayınca aldıkları kararların Şah'a ulaştırılması için Şemseddin Bey'den arabulucu olma talebinde bulunmuşlardır. Şemseddin Bey de muhaliflerin taleplerini olumlu karşılayarak Şah ile muhalifler arasında arabulucu olmuş ve ulemanın aldığı kararları Şah'a ulaştırmıştır (Melikzâde, 1383:300; Kesrevî, 1375:67; Karacan, 2019:151; Cezani, 2014:91).

Şemseddin Bey'in Şah ile muhalifler arasında arabulucu olduğu konusunda kaynaklarda bir uyum varken Şemseddin Bey ile ulema arasında aracı olan Devletabadî'nin belirttiğine göre Şemseddin Bey'in çabaları zaman zaman arabuluculuğun da ötesine geçerek doğrudan danışmanlık düzeyine çıkmıştır. Devletabadî, Şemseddin Bey'in ulemanın doğru taleplerle Şah'ın karşısına çıkmaları için muhalifleri yönlendirdiğini ifade etmiştir. Ulemanın müzakereler neticesinde aldığı bazı umumi kararların yanı sıra bazı spesifik kararlar da aldığını belirten Devletabadî, Şemseddin Bey'in kendilerine özel talepler için aracılık yapamayacağını bildirdiğini ve burada özel taleplerden ziyade kamu menfaatini koruyan umumi kararlar alınmasını tavsiye ettiğini ifade etmiştir. Devletabadî, Şemseddin Bey'in bu tavsiyeleri doğrultusunda 7. maddenin değiştirilerek yeniden düzenlendiğini ve böylece Şemseddin Bey'e gönderildiğini ifade etmiştir. Melikzâde, Şemseddin Bey'in tavsiyesi doğrultusunda değiştirilen madde ile meşrutiyetin tohumunun atıldığı tespitinde bulunmuştur. Görüşmelerde alınan kararlar yeniden gözden geçirildikten sonra ertesi gün bu kararlar Şemseddin Bey'e ulaştırılmış ve o da Şah'a ulaştırmıştır (Melikzâde, 1383:300 vd.).

İran meşrutiyetçilerine düşünceleriyle destek olan sadece Şemseddin Bey de değildi. Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti'nde çalışan Ataşemiliter Cemil Said Bey de meşrutiyetçilere her türlü desteği vermiştir. Zaman zaman kendisini meşrutiyetçilerle özdeşleştiren Cemil Said Bey, istibdat yanlılarını tehdit edecek kadar ileri gitmiştir (C. S., 4 Ağustos 1909/22 Temmuz 1325:7). Osmanlı'nın Tahran Sefareti'ne sığınan İranlı bir mebus ile yaşadığı bir diyalog onun da meşrutiyet taraftarlarına düşünceleriyle destek olduğunu ve gayri resmi danışmanlık yaptığını göstermektedir (C. S., 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325:6.).²¹

İran ahrarının başarılı olmasını arzu eden Osmanlı Sefiri Şemseddin Bey, bu süreçte gücü oranında muhalifleri desteklemeye devam etmiştir. Şemseddin

²¹ Cemil Said Bey'in İranlı Mebus ile yaşadığı diyalog hakkında geniş bilgi için bkz. (Karacan, 2019:96; C. S., 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325: 6.).

Bey, Şah yönetimine karşı olan ve her fırsatta yönetime tenkitlerde bulunan İnkılap Komitesi üyesi Ebu'l-Hasan Mirza hakkında Sadrazam Aynu'd-devle tarafından çıkarılan tutuklama kararına karşı onu korumuş ve tutuklanmasını engellemiştir (Melikzâde, 1383:340). Osmanlı'nın Tahran Sefareti'nde görev yapan diplomatların ahrarı koruyan çabalarına rağmen Ataşemiliter Cemil Said Bey'e göre İran ahrarı, Yıldız Hükumeti olduğu müddetçe Osmanlı Sefareti'nden yararlanmanın mümkün olamayacağı inancındaydı. Fakat Rusya ve İngiltere arasında 1907'de yapılan anlaşma neticesinde İngiltere Sefareti ahrardan desteğini çekince ahrarın önünde fazla bir alternatif kalmamıştı (C. S., 5 Temmuz 1909/22 Haziran 1325:5). Şah'ın kendilerine karşı bir saldırı tertip ettiğini bilen ve bu saldırıyı bertaraf etmek için kendilerini destekleyebilecek bir dış güç arayışında olan İran ahrarı, 1907 Rus-İngiliz anlaşmasından dolayı İngiltere'den yardım talep etmek yerine Alman Sefareti'nden destek talebinde bulunmuşlardır. Ahrarın yardım taleplerine müspet yaklaşan ve onları desteklemek için harekete geçen Almanya Maslahatgüzarı Baron Richthofen, yalnız başına yetersiz kalacağı düşüncesiyle Tahran'da bulunan Osmanlı Sefareti Şemseddin Bey'den destek istemiştir. Alman maslahatgüzarı Baron Richthofen, Şemseddin Bey ve Cemil Said Bey ortaklaşa bir yol haritası çıkarmışlardır. Tahran'da Rus ve İngiltere elçilerinin de katılımı ile Osmanlı Sefareti'nde bir sefirler toplantısı gerçekleştirmişlerdir. Toplantıya Osmanlı adına Şemseddin Bey katılırken bir ara formül ile Cemil Said Bey'in de kâtip olarak iştiraki sağlanmıştır. Rus ve İngiliz temsilciler toplantıdan kendilerinin desteklemediği bir neticenin çıkmasını ummuyorlardı. Fakat Rus ve İngiliz temsilciler destek vermemelerine rağmen diğer tüm katılımcılar tarafından Şah'a kan dökülmemesi ve sorunları sulh yoluyla çözüme kavuşturulması hususunda dostane bir nasihatte bulunma kararı çıkarılmıştır (C. S., 5 Temmuz 1909/22 Haziran 1325:6). Sefirlerin Şah ile görüşmemeleri için çıkarılan tüm engelleme çabalarına, Rusya ve İngiltere temsilcilerine rağmen elçiler Şah'tan randevu almış ve Osmanlı Sefareti'nde buluşarak Saraya gitmiş, toplantıda alınan kararlar Şah'a iletilmiştir. (C. S., 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325:5).²² Şahla görüşmek için Saraya giden Osmanlı, Avusturya ve Fransız elçileri adına Şemseddin Bey konuşma yapmıştır. Şemseddin Bey Şah'a: *“On seneyi mütecâviz zamandan beri iki devlet-i islâmiyye beyninde te'yid-i müvâlât ve tevsi-i hüsn-i münâsebâta gayret etmekte bulunmuş bir sefir sıfatıyla memâlik-i İraniyyece büyük bir felâket tevlid edecek sûretde kan dökülmesine müsâ'ade*

²²Şah yanlısı bir kesim bu esnada elçilerin saraya gitmesini engellemek için elçiliğin önüne gelip engel olmaya çalışmış, aynı şekilde silahlı bir grubun da heyetin yollarını keserek yaşananların bir iç mesele olduğunu, eğer İran'a dost iseler ülkenin istiklâline karışmamaları gerektiği mesajını verdiklerini ifade etmiştir. C. S., 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325:5.

buyurulmamasını temennî ve ricâ ederim. Binâenaleyh zât-ı şâhâneleriyle Meclis-i Meb'ûsân beyninde zuhûra gelen ihtilâfın sulhen tesviyesi arzu ve ümîdini arz eylerim.” şeklinde bir nutuk irat etmiştir. Elçiler sorunun Meclis-i Mebusan ile görüşülerek sulh yoluyla çözülmesi talebini içeren mazbatayı Şah’a sunmuşlardır (C. S., 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325:5).

İran’ın bu karışık durumdan kurtulması ve sorunların sulh yoluyla çözülmesi hususundaki gayretlerine Şemseddin Bey de Sultan II. Abdülhamid’e göndermiş olduğu arızasında yer vermiştir. Fakat Tahran’da gerçekleştirilen elçiler toplantısına değinen Şemseddin Bey, Avusturya ve Fransa sefirlerinin Şah ile görüşmesine yer verirken muhtemelen II. Abdülhamid’in tepkisinden çekindiği için toplantıya kendisinin katıldığına dair bilgiyi gizlemiştir (Karacan, 2019:187). Şemseddin Bey, vahim neticelerin ortaya çıkmaması, kan dökülmesinin engellenmesi, karışıklığın giderilmesi, asayişin sağlanması gibi taleplerin farklı zamanlarda birkaç kez kendisi tarafından Şah’a iletildiği bilgisini de vermiştir. İran’da uygulamış olduğu bu diplomatik hamlelerin saltanat-ı seniye’nin İran’daki nüfuz ve azametine uygun düştüğünü belirten Şemseddin Bey, bu tavrının Şah, ahrar ve tarafsız sefirler tarafından da takdir edildiğini ifade etmiştir (BOA. Yıldız Esas Evrakı (YEE.). 10.20.1.). Elçilerin Şah ile görüşmesinden çıkan neticeye en fazla sevinen ve yüzü gülen kesimin meşrutiyet yanlıları olduğunu ifade eden ve bu zaferin yaşanmasında önemli katkıları da olan Cemil Said Bey’in belirttiğine göre her yerde “Yaşasın Osmanlı Sefiri” sloganları atılmıştır (C. S., 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325:5). Osmanlı sefaret görevlilerinin bu önemli başarısına rağmen Osmanlı yönetiminin meşrutiyet karşıtı olmasından dolayı bu başarı gizlenmiştir. Fazla bir zaman geçmeden de Şemseddin Bey görevden el çekirilmiştir (C. S., 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325:5).²³

²³ Osmanlı Sefareti’nde Şemseddin Bey riyasetinde yapılan toplantıya değinen Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti’nin Tahran sefiri Şemseddin Bey’in liderliğinde elçilerin 18 Aralık 1907 tarihinde İran Şahı’na yaptıkları ziyaretin tarihi bir öneme sahip olduğunu, o günün tarihimizde parlak bir gün olarak kaydedilmesi gerektiğini vurgulamıştır. O gün dünyada ilk kez Osmanlı Devleti’nin büyükelçisinin hürriyet ve meşrutiyeti himaye etmek, komşumuz olan Müslüman bir milleti büyük bir felaketten korumak için Rusya ve özellikle İngiltere’nin sefaretine rağmen hatta tabi olduğu hükümetin rızası hilafına, resmen aracı olmaya teşebbüs ettiğini ve beklenenin çok çok üzerinde bir başarı kazandığını kaydetmiştir. Şemseddin Bey’in bu muvaffakiyeti üzerine Osmanlı Devleti’nin İran’da çok güzel bir fırsat yakaladığına işaret eden Cemil Said Bey, söz dinleyen bir Hariciye Nezareti’nin olmamasından dolayı bu fırsatın değerlendirilemediğinden şikâyet etmiştir. Hatta bırakın bu başarıdan yararlanmayı, büyük bir başarıya imza atan Şemseddin Bey’in akıbetinin ne olacağı endişesi içinde olduklarını ifade etmiştir (C. S., 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325:5 vd.).

Cemil Said Bey'e göre Osmanlı Devleti'nin takdir edemediği Şemseddin Bey'in bu başarısını İngiltere ve Rusya takdir etmiştir. Rusya ve İngiltere Şemseddin Bey riyasetinde Şah ile yapılan görüşmeden bir gün sonra Şah ile görüşerek Osmanlı Sefareti'nde yapılan elçiler toplantısında alınan kararları Şah'a kendi kararlarıymış gibi sunduklarını ifade etmiştir. Cemil Said Bey, Rus ve İngiliz elçilerinin Şah ile yaptıkları bu görüşme ile onların da dolaylı olarak kendi başarılarını takdir ettiklerini belirtmiştir. Rus ve İngiliz sefirlerinin yaşananları, tarihi ters yüz edecek şekilde aktardıklarını ve bu şekilde başarıyı kendilerine mal ettiklerini belirten Cemil Said Bey, aynı zamanda Rus ve İngiliz elçilerin İstanbul Hükumeti'ne ise durumu olduğu gibi aktararak Şemseddin Bey'in azlini talep ettiklerini dile getirmiştir. Cemil Said Bey, Şemseddin Bey'in azledileceği beklentisine sahip olduklarını ifade ederek İstanbul Hükumeti'nin İran politikasına ters düştüğünü göstermiştir (C. S., 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325:7).

Osmanlı Devleti'nin bu başarılı diplomasisinden sonra kısmen durum sakinleşse de fazla bir zaman geçmeden Şah, Meclis-i Mebusan'a saldırmış ve iç çatışmalar başlamıştır. İran'da istibdat-ahrar arasında çatışmalar sürerken Muhammed Ali Şah kısmen geri adım atmış ve meşrutiyeti kabul edeceğini ve meclisi yeniden açacağı sözünü vermiştir. Fakat Şah'ın sözlerine güvenmeyen ahrar, itirazlarını daha rahat yükseltebileceği güvenli bir mekân arayışına girmiştir. Ahrar, Osmanlı Sefareti'nin kendileri için güvenli bir mekân olmadığı düşüncesindeydi. Çünkü Muhammed Ali Şah, Meclis-i Mebusan'a darbe yapıp başarılı olunca kaçmayı başaran ya da Osmanlı Sefareti'ne sığınan 39 muhalifi tutuklayarak idam etmişti. Fakat Şah'a karşı bir merkez oluşturma ihtiyacı içerisinde olan muhalifler, meşrutiyetin rehberlerinden olan ulemadan Sadru'l-ulema ve Mirza Seyyid Muhammed İmam ile yaptıkları istişare neticesinde bir sefarete sığınma kararı almışlardır. İki ulemanın düşünceleri doğrultusunda Avrupa ülkelerinin sefaretine sığınmaktan içtinap etmişler ve onların rehberliğinde Müslüman bir ülke olan Osmanlı Devleti'nin sefaretine sığınma kararı almışlardır. (Melikzâde, 1383:979 vd.).²⁴ Osmanlı Sefareti'ni güvenli bulmamalarına rağmen 1908 yılında sayısı üç yüzü bulan ulema, tüccar ve esnaftan Tahran'ın ileri gelenlerinden oluşan bir grup Saniu'd-devle liderliğinde Osmanlı Sefareti'ne sığınmışlardır. Sığınmacılar Şah'tan meşrutiyeti yeniden kabul etmesini talep etmişlerdir (Rençber, 1387:30).

²⁴ Melikzâde tarafından İranlı muhaliflerin Osmanlı'nın Tahran Sefareti'ne sığınıp da daha sonra Şah iktidarınca teslim alınarak idam edildikleri iddiaları hususunda Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti'nde görev yapan diplomatlarından Şemseddin Bey ve Cemil Said Bey'in herhangi bir açıklamasına ulaşamamıştır.

Bu süreçte Osmanlı Hükümeti hâlâ ahrar karşıtı kişilerin elindeydi ve II. Abdülhamid İran meşrutiyetçilerinin kaybetmesi ve Muhammed Ali Şah'ın kazanması için çaba içerisindeydi. Sığınmacıların haberi İstanbul'a ulaşınca II. Abdülhamid derhal sadrazama sığınmacıların sefaretten çıkarılması emrini vermiştir. Bu emirden haberdar olan İstanbul'daki Encümen-i Saadet, sığınmacıların sefaretten çıkarılmaması için yoğun bir mücadele vermiştir. Dönemin Osmanlı şeyhülislamı ile dost olan Devletabadî, şeyhülislam ile görüşerek İstanbul Hükümeti'nin aldığı bu kararı kendisine aktarmıştır. Devletabadî, şeyhülislama Tahran'da sefreti bulunan yegâne Müslüman ülkenin Osmanlı Devleti olduğu ve Osmanlı Sefreti'ne sığınanların da İran Müslümanları olduğunu söylemiştir. İranlı Müslümanların İslami kimliklerinden dolayı İsevilerin sefaretine sığınmak istemediklerini, şayet Osmanlı Sefreti'nden çıkarılacak olurlarsa mecburen Hristiyan bir devletin sefaretine sığınacaklarını belirttiğini, bu durumun ise İslam'a hakaret anlamına geleceğini ve dünyanın her tarafında Müslüman bir ülkenin sefreti tarafından kendisine sığınan Müslümanları sefaretten kovduğunun konuşulacağını ifade etmiştir. Ayrıca sığınmacıların sefaretten kovulması durumunda Hristiyan bir ülkeye sığınmak zorunda kalacaklarını şeyhülislama aktarmıştır. Devletabadî'nin anlattıkları karşısında ikna olan şeyhülislam, hükümet toplantısında bu durumu dile getirerek Osmanlı'nın Tahran Sefreti'ne sığınan Müslümanların sefaretten çıkarılmasının İslami prensiplere uymayacağını, ayrıca sığınmacıların sefaretten kovulması ve Hristiyan bir ülkenin sefaretine sığınmak zorunda kalmaları durumunda bunun tüm dünya Müslümanları tarafından konuşulacağını ve Osmanlı Devleti'ne karşı besledikleri güven ve ümidi yok edeceği uyarısında bulunmuştur. Devletabadî, şeyhülislamın sığınmacıların çıkarılması durumunda görevi bırakacağını söylediğini de ifade etmiştir. Ayrıca şeyhülislamın bu ifadelerinden sonra alınan kararın gözden geçirildiğini ve geri adım atıldığını dile getirmiştir. Devletabadî, alınan bu karara rağmen sefaret ve çalışanların meşrutiyet karşıtı olmalarından dolayı sığınmacılara saygısızlık yapıldığını ve kötü muamelede bulunduğunu ifade etmiştir (Melikzâde, 1383:979 vd.).²⁵

Bu olayın üzerinden çok geçmeden İstanbul'da II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi İran meşrutiyetçilerini de etkilemiştir. İran meşrutiyetçileri buradan önemli oranda güç almış ve daha net

²⁵ Osmanlı Sefaretinde görevli önemli iki diplomat olan Şemseddin Bey ve Cemil Said Bey İran ahrarı lehinde çalışmaktaydılar. Ancak Devletabadî'nin meşrutiyet karşıtı olarak nitelendirmesi muhtemelen Şemseddin Bey'in azledilmesi ile yerine tayin edilen sefaretle ilgili bir durumdur. Çünkü cansiperane bir şekilde meşrutiyetçileri müdafaa eden Cemil Said Bey de II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul'a dönmüştür.

bir duruş sergileyerek açıktan muhalefet etmeye başlamışlardır. Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı elçilik çalışanları da kendilerine daha iyi davrandıklarını ifade etmiştir. Muhammed Ali Şah yönetimi Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle artık ahrarın oradan çıkarılacağı umudunu kesmesinden dolayı kirli yöntemlerle muhalifleri sefaretten çıkarmaya çalışmıştır (Melikzâde, 1383:981).²⁶

Meşrutiyetin yeniden elde edilmesinde hem Osmanlı'daki gelişmeler hem de İran iç gelişmeleri etkili olurken bu süreçte Osmanlı'da meşrutiyetin ilan edilmesi, meşrutiyet yanlıları için olumlu neticeler yaratmıştır. Bu süreçte İngiliz ve Rus sefirleri bir tarafta Osmanlı Sefareti'ne sığınanların Sefarettten çıkarılması için Osmanlı'ya baskı yaparken diğer yandan ise Şah'ın yeniden meclisi kabul etmesi ve meşrutiyeti ilan etmesi için baskı yapmışlardır. Farklı siyasi olayların da neticesinde Şah 5 Mayıs 1909'da Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılmasını emretmiştir. Bunun üzerine muhalifler sefareti terk etmişlerdir (Rençber, 1387:32).

SONUÇ

XIX. yüzyılda askerî, siyasi, içtimai, idari ve mali alanda önemli ıslahatlar gerçekleştirerek yenileşen Osmanlı Devleti, eski gücüne ulaşamamış olsa da önemli bir dinamizm yakalamıştır. İlerlemiş ve gelişmiş Batının değerlerini sahip olduğu değerlerle mezc ederek yeni bir forma büründüren Osmanlı Devleti, aynı zamanda etrafındaki dünyayı da kendisiyle birlikte şekillendirmiş ve dönüştürmüştür. XIX. yüzyıl boyunca İran modernleşmesi üzerinde etkili olan Osmanlı Devleti, İran meşrutiyet hareketi üzerinde de belirgin bir etkiye sahipti.

XIX. yüzyılda Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki faaliyetlerinden olumsuz etkilenen Osmanlı ile İran arasında diplomatik ilişkiler artmış ve iki devlet birbirine yakınlaşmıştır. Modernleşme arzusu içerisinde olan İran, Osmanlı Devleti'nde yetenekli devlet adamları ve diplomatlar görevlendirerek Osmanlı yenileşme tecrübesinden yararlanmayı hedeflemiştir. Osmanlıya gelen İran diplomatları da Osmanlı yenileşme çabalarının neticelerini yakından tecrübe etmiş ve İran'ın kurtuluşu için Osmanlı'nın icra ettiği ıslahatların İran'da da yapılması gerektiğini savunmuşlardır. İlk olarak İranlı devlet adamları tarafından Osmanlı modernleşmesinin örnek alınması savunulurken zamanla

²⁶ Şah, para vererek yılanları tutup çuvallara doldurmuş ve gece yarısı Osmanlı Sefareti'nin bahçesine bırakmıştır. Sabahleyin kalktıklarında her tarafın yılanlarla dolduğunu gören muhalifler bir kaç gün o yılanlarla uğraşmışlardır (Melikzâde, 1383:981).

muhtelif nedenlerle Osmanlı Devleti'nde ikamet eden pek çok İranlı ulema, aydın, tüccar ve işçi de bu fikre sahip çıkmıştır.

İstanbul'u merkez seçen İranlı aydınlar, Osmanlı Devleti'nin düşünce ikliminden beslenerek İran'ın modernleşmesi için hâlçareleri aramışlardır. İstanbul'da kısmen İran yönetiminden azade bir şekilde hareket eden aydınlar bu amaç için İstanbul'da çok sayıda gazete, kitap ve makaleler neşretmişlerdir. Özellikle meşrutiyet öncesinde İstanbul'da yayınlanan ve çok sayıda İran aydınının katkıda bulunduğu Ahter gazetesi, İran meşrutiyetinin altyapısını hazırlama hususunda İranlıların yaşadığı her yere ulaştırılmaya çalışılarak önemli bir çaba ortaya koyulmuştur. Osmanlı basınının ve fikir hayatının etkisinde yayın hayatını sürdüren Ahter, Osmanlı düşünce dünyasından çok sayıda modern kavramı İran fikir hayatına kazandırmıştır. Osmanlı Kanun-ı Esasi'sini ilk kez tercüme ederek İranlıların gündemine sokan Ahter gazetesi, İran'da meşrutiyet fikrinin oluşumu, kanunlara dayalı hükümet anlayışı ve hukukun üstünlüğü konularını İranlıların gündemine sokmuştur. Farklı düşüncedeki İranlı aydınlara sayfalarını açan Ahter, fikirlerin özgürce tartışıldığı bir platform sunarak aydınları birbirine yakınlaştırmaya çalışmıştır. Ahter haricinde de gerek meşrutiyet öncesinde ve gerekse Meclis-i Mebusan'a yapılan saldırıdan sonra meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi konusunda İstanbul'da İranlı aydınlar tarafından gazeteler yayınlanmıştır. Özellikle Şems ve Suruş gazeteleri bunların başında gelmekteydi.

İstanbul sadece aydınların toplandığı ve entelektüel faaliyetlerde bulunduğu bir yer de değildi. Örgütlenme konusunda da İstanbul önemli bir merkez olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından önce II. Abdülhamid yönetiminin baskılarından dolayı Mirza Ağa Han Kirmanî tarafından kurulan Encümen-i Azadi adı altında gizlice örgütlenen İranlı muhalif aydınlar, II. Meşrutiyet'in ilanı ile açıktan örgütsel faaliyetlere girişmişlerdir. İran meşrutiyet yanlıları tarafından İstanbul'da kurulan Encümen-i Saadet İranlıların İstanbul'da kurduğu önemli bir encümendi. İstanbul'daki İranlı meşrutiyetçileri bir araya getiren ve aynı zamanda dünyanın farklı bölgelerindeki İranlılar ve İran'daki meşrutiyetçiler arasında da teması sağlayan Encümen-i Saadet, meşrutiyetin elde edilmesi konusunda ciddi çabalar ortaya koymuşlardır. İstanbul'u adeta bir karargâha çeviren Encümen-i Saadet, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin yetkilileri, İttihat-ı Terakki ve Jön Türklerle kurdukları münasebetlerle İran meşrutiyet taraftarları için ciddi destekler sağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin önemli isimlerinden destek gören Encümen-i Saadet, meşrutiyetçilerin taleplerinin dünyaya duyurulması ve kamuoyu oluşturma konusunda önemli imkânlar elde etmişlerdir. Bünyesinde topladığı aydınların

yayıncılık faaliyetleri ile İran'da meşrutiyet mücadelesini yükseltmeye çalışmışlardır.

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti'ndeki diplomatları İran meşrutiyetinin ilk kez ilan edilmesi konusunda İngiltere'ye nazaran geri planda kalmış olsalar bile Meclis-i Mebusan'a yapılan darbe ve 1907 İngiltere-Rusya anlaşması neticesinde İngiltere'nin meşrutiyetçilere sırtını dönmesiyle meşrutiyetçilerin korunması hususunda hayati müdahalelerde bulunmuşlardır. Şemseddin Bey ve Cemil Said Bey'in bağlı oldukları hükümetin meşrutiyet karşısı olduklarını bilmelerine rağmen meşrutiyetçilerin lehine aktif bir sorumluluk almaları, meşrutiyetçilerin korunması hususunda diplomatik girişimlerde bulunmaları ve meşrutiyetin yeniden elde edilmesi konusunda ortaya koydukları çabalar görmezden gelinemeyecek kadar önemli katkılardır.

Kısaca şu söylenebilir ki XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı yenileşmesinden etkilenen İran, meşrutiyetin elde edilmesi konusunda da Osmanlı tecrübesinden önemli ölçüde yararlanmışır. İran Meşrutiyet hareketinin fikrî altyapısının oluşumu ve meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi konusunda Osmanlı Devleti'nin önemli katkıları olmuştur. Bir bütün olarak Osmanlı Devleti, İran meşrutiyet hareketinde gerek fikirleriyle gerekse eylemleriyle sorumluluk alan liderleri doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediği bir realitedir. Herm meşrutiyetin hazırlık sürecinde hem de yapılan darbeden sonra meşrutiyetin yeniden elde edilmesi çalışmalarında meşrutiyetçi aydınlar için bir merkez konumunda olan İstanbul, adeta meşrutiyetçilerin atan kalbiydi.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Arşiv Belgeleri

BOA. YEE. 10.20.1.

Kitap ve Makaleler

“*Genç Osmanlıların İstihsali Meşrutiyette Ahrar-ı İran'a imdadı*”, Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.3, 2 Haziran 1909 s.6-7; nu.4, 4 Haziran 1909, s.5-6; nu.7, 6 Haziran 1909, s.4-5; nu.9, 7 Haziran 1909, s.7; nu.11, 13 Haziran 1909, ss. 6-7.

Abrahamian, E. (1384). İran Beyn-i Du İnkılab, (Terc. Ahmed Gul Muhammedi- Muhammed İbrahim Fettahi ve Leylayi), (11. Baskı), Neşrini.

Browne, E. (1376). İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, (Terc. Mehdi Kazvini), Tahran.

- C. S. [Cemil Said]. “*Emîne’s-sultan’ın Keyfiyyet-i Katli*”, Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.16, 15 Haziran 1909/2 Haziran 1325, ss.7-8.
- C. S. [Cemil Said]. “*İran’ın Hâli ve İstikbâli*”, Tasvîr-i Efkâr, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, ss.6.
- C. S. [Cemil Said]. “*Meclis’in Dağılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süferâ*”, Tasvîr-i Efkâr, nu.36, 5 Temmuz 1909/22 Haziran 1325, ss.5-6.
- C. S. [Cemil Said]. “*Meclis-i Meb’usân’ın Topa Tutulması*”, Tasvîr-i Efkâr, nu.65, 4 Ağustos 1909/22 Temmuz 1325, s.7-8.
- C. S. [Cemil Said]. “*Sefîr-i Osmânî’nin Oynadığı Rol*”, Tasvîr-i Efkâr, nu.50, 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325, ss.5-7.
- C. S. [Cemil Said]. “*Şah’a Bomba Atılması*”, Tasvîr-i Efkâr, nu.58, 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325, ss.6-7.
- C. S. [Cemil Said]. “*Yeni Şâh’ın Evâil-i Saltanatı*”, Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.10, 9 Haziran 1909/27 Mayıs 1325, ss.6-7.
- Cezani, B. (2014). İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911), Kaynak Yay. İstanbul.
- Cezani, B. (2014). İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911), Kaynak Yay. İstanbul.
- Creasy, E. S. (1961). History of The Ottoman Turks, Beyrut.
- Çavdar, N.-K. Mamak (2017). *Devlet Sâlnâmeleri’nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri (1847-1877)*. OTAM, 42, 47-70.
- Eser, S. (2005). İranlı seyyahların Eserlerinde İstanbul ve Han Melik-i Sâsânî’nin “İstanbul Sefareti Hatıraları” Adlı Eseri, BYLT, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi* (Çev. Ayda Erbal). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kanun Gazetesi, Ramazan el-Mübarek, Sayı 3, Londra, 1307.
- Karacan, O. (2013). 1906 İran Meşrutiyeti, BYLT, İnönü Üniv. Malatya.
- Karacan, O. (2019). *Cemil Said Bey (Dikel) Hayatı-Eserleri ve İran’daki Siyasi Meselelere Bakışı*, YDT, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kars, H. Z. (1997). *1908 Devrimi’nin Halk Dinamiği*. (2.baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul.

Osmanlı Devleti'nin İran Meşrutiyeti Üzerindeki Tesiri Hakkında Bir Mütalaa

- Kesrevî, A. (1375). *Tarih-i Meşruta-i İran*. Emir-i Kebir Yay., (22. Baskı), Tahran.
- Khangahi, F. D. (2011). *İran'da Meşrutiyet Öncesi Aydınlar ve Düşünce Akımları*. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kılıç, H. (2006). *İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin rolü (1848-1923)*. Marmara Üniversitesi, BYLT, İstanbul.
- Kurtuluş, R. (tarihsiz). *Ahter*. Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ek 1,56-57
- Melikzâde, M. (1383). *Tarih-i inkılab-ı Meşrutiyet-i İran*. 1(8), Sahn Yay., Tahran.
- Metin, C. (2006). *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)*, Hacettepe Üniv., Ankara.
- Muradi, A. (1395). *Tesiri Osmani der fikr-i Nügerayi Fikr-i der İran Mekarin-i ba Şiklgiri-yi Meşrutiyet*. Revaniti Ferhengi, Sazımane Ferhengi ve İrtibatati İslami, Sale Evvel, Şumare Çıharum, Zimistan.
- Ocak, A. Y. (2013). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15-17. Yüzyıllar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Reis Niya, R. (1374). *İran ve Osmani der Astaneyi Qarne Bistom*. Situde, 1(3), Tebriz.
- Rençber, M. (1387). *İnkılabı Meşruta der İran ve Nakşı İmparator-i Osmani*. Falsname-i Tarihi İslam, Sal 9, Payız ve Zimistan, Şumare 35-36, 7-44.
- Resulzâde, M. E. (1993). *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilurreşad'daki Yazıları)*, (Haz. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-Selahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Rızanecat, H. (1394). *Nakşe Ruznameha-yi Farsi Zeban-e İstanbul der İnkılabı Meşrutai İran*. Tarihname-i Harzemi- Falsnamei İlmi Tahassusi- Sale 3, zimiztan, 99-120.
- Sadri, M. (2012). *İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.